

Kubik, Kazimierz

Stan i potrzeby badań nad dziejami oświaty i szkolnictwa na Pomorzu Gdańskim

Rozprawy z Dziejów Oświaty 18, 187-221

1975

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KAZIMIERZ KUBIK

STAN I POTRZEBY BADAŃ NAD DZIEJAMI OŚWIATY I SZKOLNICTWA NA POMORZU GDAŃSKIM

Gdańsk, usytuowany na pograniczu trzech całkowicie różnych stref gospodarczo-geograficznych, a mianowicie: zalesionej wyżyny kaszubskiej z urwistą krawędzią, przeciętą licznymi dolinami i wąwozami, nawodnionej i zabagnionej delty Wisły z pozostałościami dawnych zalewów, morza i przyległego pasa nadbrzeżnego¹, już od najwcześniejszych lat był miejscem handlowym, odwiedzanym przez podróżnych, przybyłych tutaj z dalekich stron. W Gdańsku rozwijała się również bujnie oświata i szkolnictwo; tu również już w XIV w. wykształciła się myśl uniwersytecka, będąca wyrazem potrzeb politycznych, ekonomiczno-społecznych, jak i kulturalnych, i to nie tylko Gdańska, lecz również całego Pomorza Gdańskiego. Koncepcja szkoły wyższej oraz pewne formy jej realizacji przyczyniały się do doskonalenia szkolnictwa zarówno pod względem jego treści, jak i metod wychowania i nauczania.

Dziejami szkolnictwa Pomorza Gdańskiego do roku 1918 zajmowała się głównie historiografia niemiecka². Wśród najdawniejszych badaczy tego problemu poczesne miejsce zajął G. Zamehl (Zamelius), autor nie wydanego *Commentarius Philologico-Historicus de (Rei literariae) illustrium (que) Scholarum in Borussia initiis incrementis et vicissitudinibus...*, z roku 1662, znajdującego się w Bibliotece Krasińskich w Warszawie pod nr 3354. Materiał ten stanowi zbiór cennych wiadomości z zakresu historii szkolnictwa i oświaty w Prusach Królewskich. Autor wspomnianego komentarza popełnił jednak szereg błędów, zwłaszcza jeżeli chodzi o daty, jak i osoby odgrywające ważniejszą funkcję w szkolnictwie tego rejonu. Wnikliwiej zajął się tymi zagadnieniami E. Praetorius, wydając w roku 1713 ciekawą pracę pt. *Athenae Gedanenses*, która podaje podstawowe wiadomości o profesorach i nauczycielach najważniejszych szkół Prus Królewskich łącznie z wykazem ich prac naukowych i publicystycznych. Trzecią pozycją, bez której jeszcze dzisiaj nie

¹ K. Jażdżewski, *Ogólne wyniki badań archeologicznych w Gdańsku w latach 1948—1952*, [w:] *Studia wczesnośredniowieczne*, Warszawa—Wrocław 1952, s. 137.

² A. Karbowski, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, t. 1, Petersburg 1898; t. 2, Petersburg 1903; t. 3, Lwów 1923.

można rozwijać historycznych badań naukowych związanych z tym terenem, jest G. Lengnicha dziewięciotomowa *Geschichte der preussischen Länder königlich-Polnischen Antheils*, wydana w Gdańsku w latach 1722—1748.

Prócz wspomnianych wyżej pozycji bibliograficznych wiek XVIII na terenie Prus Królewskich posiadał sumiennych zbieraczy materiałów i dokumentów, jak na przykład w Toruniu — Schonwalda, Centnera, Dittmana czy Sammęta; w Elblągu — Voita i Seylera; w Gdańsku — Schelwiga. Liczne materiały z dziedziny historii oświaty i szkolnictwa zawierają również monografie historyczne poszczególnych miast, jak: Wernickego *Geschichte Thornes*, Curickego *Der Stadt Danzig historische Beschreibung*, Simsona trzytomowe *Geschichte der Stadt Danzig* (1913—1918), W. Fuchsa *Stadt Elbing* (1818—1832), Froelicha dwutomowe *Geschichte d. Graudenzer Kreises* (1868—1872) i inne.

Z tego okresu odnotować należy również wartościowe pozycje w języku polskim, omawiające różne typy szkolnictwa pomorskiego czy polskich pedagogów na tle sytuacji polityczno-społecznej kraju. Przykładowo wspomnieć należy chociażby monumentalną pracę A. Karbowiaka *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, w której autor zajął się także szkolnictwem pomorskim. Podobnie praca A. Danysza *Jan Amos Komeński* ukazała nam postać pedagoga czeskiego na tle środowiska polskiego, w którym żył, wypracowywał nowoczesne programy szkolne i dla nich tworzył nowe zasady nauczania i wychowania wraz z licznymi publikacjami, pełniącymi rolę podręczników szkolnych³.

Zainteresowanie nauki polskiej tą dziedziną wiedzy na Pomorzu Gdańskim zwiększyło się w okresie II Rzeczypospolitej, w czasie kiedy tereny te wchodziły w skład trzech odrębnych organizmów państwowych: Polski, Niemiec oraz Wolnego Miasta Gdańska.

Historycy niemieccy, usiłujący wykazać rolę przodującą czynnika niemieckiego w rozwoju kultury na Pomorzu, nie zawsze potrafili stanąć na piedestale badań obiektywnych, wolnych od błędów historycznych. Występuje to przykładowo w pracach W. Fabera zarówno w *Zur Geschichte des Danziger Winkelschulwesens*⁴, jak i w *Die polnische Sprache im Danziger Schul- und Kirchenwesen*⁵. Faber omawiając rozwój szkół prywatnych w Gdańsku oraz rolę, jaką odegrał lektorat języka polskiego

³ A. Danysz, *Jan Amos Komeński. Przyczynek do jego działalności w Polsce*, Odbitka z „Rocznika Tow. Przyj. Pozn.”, t. 25, Poznań 1968.

⁴ W. Faber, *Zur Geschichte des Danziger Winkelschulwesens*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Danzig 1932, nr 2, s. 19—23.

⁵ W. Faber, *Die polnische Sprache im Danziger Schul- und Kirchenwesen von der Reformation bis zum Weltkrieg*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Danzig 1930, H. 70, s. 89—124.

przy gdańskim Gimnazjum Akademickim, pominął kilka osób prowadzących polskie szkoły prywatne, jak również podał zbyt pobieżny, pełen luk, spis lektorów tego języka prowadzących szkoły prywatne. W obu wspomnianych pracach widoczny jest brak powiązania kultury Gdańska z Polską, brak związku filiacji z innymi szkołami pruskimi, niemieckimi czy polskimi oraz tendencje do zamazania przejawów tej łączności, widocznych w niektórych publikacjach niemieckich poprzednich lat, jak u P. Simsona w pracy *Geschichte der Stadt Danzig*⁶, czy u T. Hirscha — *Geschichte des Akademischen Gymnasiums in Danzig*⁷ itp.

Pierwszą próbę ukazania stanu badań i potrzeb w zakresie historiografii szkolnej, związanej z terenem Pomorza polskiego, dał S. Tync w 1927 r. na łamach trzeciego numeru „Minerwy Polskiej”. Obecne ujęcie tego zagadnienia, do czasów rozbioru, wiąże się terenowo z Prusami Królewskimi, w okresie zaborów, tzw. Prusami Wschodnimi, a następnie z Pomorzem Gdańskim, ostatni natomiast etap badań już w okresie 25-lecia Polski Ludowej obejmuje ziemie obecnego województwa gdańskiego.

I

Historiografia niemiecka zajmowała się gorliwie dziejami szkolnictwa miejskiego w okresie poreformacyjnym, sięgając przy tym głębiej w okres Średniowiecza. Szczególną uwagę zwróciła ona na ośrodek gdański, którego prace E. Waschińskiego⁸, M. Freytaga⁹, J. Rinka¹⁰, E. Schnaase¹¹, P. Behringa¹², J. Biddera¹³, P. Simsona¹⁴, E. Praetoriusa¹⁵, F. Schwarza¹⁶,

⁶ P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*, Bd. I, II, IV, Danzig 1913—1918.

⁷ T. Hirsch, *Geschichte des Akademischen Gymnasiums in Danzig*, Danzig 1937.

⁸ E. Waschiński, *Das kirchliche Bildungswesen in Ermeland, Westpreussen und Posen*, Breslau 1928; tenże, *Geschichte des evangelische Danziger Land-schulwesens. Vom Zeitalter der Reformation bis zum Beginn der preussischen Herrschaft 1793*, Breslau 1928.

⁹ M. Freytag, *Die Beziehungen Danzigs zu Wittenberg in der Zeit der Reformation*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Danzig 1890, H. 38; tenże, *Die Beziehungen der Universität Leipzig zu Preussen von ihrer Begründung bis zum Reformation*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” H. 44; tenże, *Wie Danzig evangelisch wurde*, Danzig 1902.

¹⁰ J. Rink, *Die Mädchenerziehung in Westpreussen vor 1772*, Danzig 1928.

¹¹ E. Schnaase, *Andreas Aurifaber und seine Schola Dantiscana*, „Altpreussische Monatsschrift”, Danzig 1874, Bd. I; tenże, *Johan Placotomus und sein Einfluss auf die Schule in Danzig*, Danzig 1941.

¹² P. Behring, *Reorganisationsplan des Danziger Rats für die Lateinschulen der Stadt, 1574*, „Weichselland Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Danzig 1932, Bd. I.

¹³ J. Bidder, *Beiträge zu einer Geschichte des Westpreussischen Schulwe-*

W. Fabera¹⁷ i innych, ujęte w większości jednostronnie, wiążą dzieje szkolnictwa tych terenów z ruchem reformacyjnym.

W zainteresowaniach szkolnictwem gdańskim na pierwszy plan wysunęły się bogate tradycje czołowego ośrodka oświatowego i naukowego, jakim w XVII i XVIII w. było Gimnazjum Akademickie. Wspomnieć tu należy starsze opracowanie dziejów tego gimnazjum w ujęciu T. Hirscha¹⁸ z 1837 r. oraz nowsze, naszpikowane już szowinizmem narodowym opracowanie B. Schulza¹⁹, będące dysertacją doktorską na Politechnice Gdańskiej, złożoną w okresie okupacji hitlerowskiej. Wspomniana praca Schulza, zawierająca wprawdzie dużo materiału faktograficznego, lecz dopasowanego do współczesnego życia politycznego, była wyrazem tendencji antypolskich rozwijanych w pracach o charakterze humanistycznym w gdańskiej uczelni technicznej.

Obok ośrodka gdańskiego doczekały się opracowań również mniejsze szkolne ośrodki Pomorza Gdańskiego, łącznie ze szkołami wiejskimi. Z ogólnych ujęć zasługuje na uwagę praca B. Pompeckiego²⁰, dająca wykaz szkół różnego typu z drugiej połowy XIX w. na Pomorzu; podobny charakter, lecz opisowy posiadają szkice E. Waschińskiego²¹, H. Schucha²², związane z XIX w. B. Schulza²³, J. Muhla²⁴ i P. Schwartza²⁵. Pewne materiały opisujące życie oświatowe omawianych terenów zawierają mono-

sens in polnischer Zeit, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Danzig 1909, H. 49.

¹⁴ P. Simson, *Französische Schulen in Danzig*, „Mitteilung des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Danzig 1903.

¹⁵ E. Praetorius, *Danziger Lehrer Gedächtnis*, Danzig—Leipzig 1733.

¹⁶ F. Schwarz, *Paul Pater, Gründer der ersten technischen Schule in Danzig 1707*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Danzig 1928, H. 28.

¹⁷ W. Faber, *Die Verschmelzung der Pfarrschule bei St. Marien mit dem akademischen Gymnasium 1817*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 1937.

¹⁸ T. Hirsch, *Geschichte des Akademischen Gymnasiums in Danzig*, Danzig 1837.

¹⁹ B. Schulz, *Das Danziger Akademische Gymnasium im Zeitalter der Aufklärung*, Danzig 1941.

²⁰ B. Pompecki, *Schul-Schematismus der Provinz Westpreussen*, Danzig 1887.

²¹ E. Waschinski, *Chronik der Pfarrerschulen Pommerellens bis 1772 mit Nachrichten über das evangelische Bildungswesen der Landschaft*, Bydgoszcz 1935.

²² H. Schuch, *Eine westpreussische Dorfschule im Anfang unseres Jahrhunderts*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, Danzig 1885.

²³ B. Schulz, *Die Schulordnung für die Provinzen Ost- und Westpreussen*, Danzig 1885.

²⁴ J. Muhl, *Geschichte der Dörfer auf der Danziger Höhe*, Danzig 1938.

²⁵ P. Schwartz, *Die Schulen der Provinz Westpreussen unter dem Oberschulkollegium 1781—1860*, 1928 (b.m.).

grafie mniejszych miast, jak H. Prutza²⁶ dotyczące Nowego Miasta, F. Schultza²⁷ związane z Puckiem, R. Stoewera²⁸, autora historii Kościerzyny, czy sąsiedniego Lęborka w układzie J. Brauna²⁹. W polu widzenia historyków niemieckich znalazła się również Akademia Chełmińska, której historii poświęcił swe rzeczowe uwagi W. Heine w 41 tomie „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”. Tu również należałoby wspomnieć o szkicach historycznych poszczególnych gimnazjów pomorskich XIX w. ogłaszanych w dorocznych programach gimnazjalnych, jak: w Brodnicy — *Gründungsgeschichte des Königlichen Gymnasiums zu Strasburg in W/Pr.* (1874), w Gdańsku — T. Hirscha *Geschichte des Danziger Gymnasiums seit 1814* (1858), w Chełmnie — pióra J. Loefflera *Zur Geschichte des Culmer Gymnasiums während der zweiten 25 Jahre seines Bestehens* (1887) oraz Köhlera *Geschichte d. Stadtschule in Kulm* (1853), drugie gimnazjum w Gdańsku znane z fundacji Conradiego w układzie O. E. F. Neumanna pt. *Darstellung der von Conradischen Stiftung...* (1852). Wykaz tego rodzaju opracowań należałoby uzupełnić jeszcze rysem historycznym gimnazjów: w Nowym Mieście Lubawskim w układzie F. Preussa *Geschichte des königlichen Progymnasiums zu Neumark Westpr. von seiner Entstehung bis auf die Gegenwart* (1893), w Wejherowie pióra A. Rohr *Geschichte des kgl. Gymnasiums zu Neustadt* (1907) oraz J. Seemanna, pod tym samym tytułem, lecz wcześniej wydane, bo w 1882 r., i w Chojnicach w układzie R. Thomaszewskiego *Geschichte des kgl. Gymnasiums zu Conitz seit seiner Begründung im Jahre 1815* (1886).

Tu również należy wspomnieć: dzieje gimnazjum toruńskiego w układzie Brohma — *Geschichte des thornischen Gymnasiums* (1818, 1820, 1821) oraz Lehnerdta — *Geschichte des Gymnasiums zu Thorn* (1868), historię gimnazjum elbląskiego w ujęciu L. Neubaura — *Aus der Geschichte d. Elbinger Gymnasiums* (1897), historię szkoły malborskiej pióra Breitera — *Beiträge zur Geschichte der alten lat. Schule in Marienburg* (1864) oraz gimnazjum braniewskiego w układzie Gerlacha — *Geschichte d. Gymnasiums zu Braunsberg* (1830, 1832, 1837) i Brauna — *Geschichte d. Königlichen Gymnasiums zu Braunsberg* (1865). Wymienione tu ważniejsze szkoły średnie, lecz i szkoły młodsze starały się podawać krótkie zarysy dziejów, zazwyczaj w sposób suchy i zbyt statystyczny. Te ostatnie, związane zazwyczaj z jubileuszami, były wyrazem tendencji politycznych bez uwzględnienia tła kulturalnego.

²⁶ H. Prutz, *Geschichte des Kreises Neustadt*, Danzig 1872.

²⁷ F. Schulz, *Geschichte des Kreises Neustadt und Putzig*, Danzig (b.d.).

²⁸ R. Stoewer, *Geschichte der Stadt Berent*, Kościerzyna 1916.

²⁹ J. Braun, *Städtisches Gymnasium mit Realschule zu Lauenburg in Pom.* 50. Jahresbericht über das Schuljahr 1926/27, Lauenburg in Pom. 1927.

Sporo rozpraw oświatowych znalazło się w czasopismach historycznych XIX w. wychodzących na terenie Prus Zachodnich i Wschodnich, jak „Preussisches Archiv”, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” i innych.

Z tego okresu należy odnotować również kilka szkiców historycznych, powstałych na Pomorzu Gdańskim w XIX w. niektórych seminariów nauczycielskich, a więc w Grudziądzu — w układzie K. Salingera³⁰, w Lubawie — M. Wilcka³¹.

Wreszcie na uwagę zasługuje opracowanie dziejów gimnazjum chełmińskiego w języku niemieckim w układzie nauczyciela języka polskiego oraz dyrektora tejże szkoły W. Łożyńskiego pt. *Geschichte des Gymnasiums zu Culm während der ersten 25 Jahre seines Bestehens*, zawarte w sprawozdaniu tegoż gimnazjum z 1862 r. W jednym ze sprawozdań gimnazjum chełmińskiego w 1857 r. i w układzie wspomnianego już W. Łożyńskiego znalazło się również opracowanie na temat Akademii Chełmińskiej pt. *Die Culmer Academie*.

Wiele z tych opracowań wymaga nowego spojrzenia, zwłaszcza pod kątem widzenia społeczno-politycznym oraz kulturowym, ich powiązania z oświatą i kulturą państwa polskiego, które to problemy w historiografii niemieckiej w przeważającej większości były pomijane lub niejednokrotnie błędnie przedstawiane.

II

Zadania te znalazły się w polu widzenia polskich badaczy okresu międzywojennego, czasów b. Wolnego Miasta Gdańska. W „Studiach Gdańskich”, wydawanych przez Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku, ukazała się wspomniana już praca W. Pniewskiego³² na temat języka polskiego w szkolnictwie dawnego Gdańska. Jest ona jak gdyby odpowiedzią na pracę W. Fabera³³, wykazującą rolę języka polskiego w Gimnazjum Akademickim i w innych szkołach gdańskich, powiązania kulturalne Gdańska z Polską, spis lektorów języka polskiego, podręczników wydanych przez tychże lektorów, a dotyczących nauki języka polskiego, itp. Podobną rolę dotyczącą literatury na Pomorzu spełniało opracowanie T. Grabowskiego³⁴ w stosunku do monografii H. Kin-

³⁰ K. Salinger, *Das königliche Schullehrer-Seminar zu Graudenz...*, Graudenz 1897.

³¹ *Das königliche evangelische Schullehrer-Seminar zu Löbau W. Pr. im ersten Vierteljahrhundert seines Bestehens*, Löbau W. Pr., 1899.

³² W. Pniewski, *Język polski w dawnych szkołach gdańskich*, Gdańsk 1938.

³³ W. Faber, *Die polnische Sprache...*

³⁴ T. Grabowski, *Literatura polska na Pomorzu*, „Rocznik Historyczny”, Poznań 1927.

dermanna³⁵ z zakresu gdańskiej poezji barokowej. Ten ostatni, pomijając zupełnie polskich pisarzy gdańskich, wysuwał tezę jednostronną o niemieckości całego życia kulturalnego Gdańska, pisząc: „Das geistige Vaterland dieser Danziger Barockdichter heisst niemals anders als Deutschland”. Problemowi literatury polskiej na Pomorzu Gdańskim poświęcił szereg drobniejszych artykułów również wspomniany już W. Pniewski. Wymienić chociażby takie pozycje, jak: *Morze w naszej literaturze od Klonowicza do Mickiewicza*³⁶, *Najnowsza literatura polska o Pomorzu i morzu polskim*³⁷, *Stosunek Stefana Żeromskiego do morza i ziem nadmorskich*³⁸, *Morze polskie i Pomorze w pieśni*³⁹, *Pomorze w polskiej literaturze krajoznawczej i turystycznej*⁴⁰ i inne.

Problemy rozwoju oświaty, kultury oraz dyscyplin naukowych związanych z Pomorzem Gdańskim w okresie Oświecenia znalazły się w polu widzenia Ł. Kurdybacy⁴¹. Wspomniany autor wskazał, że Gdańsk w dużym stopniu przyczyniał się do rozwoju nauki w duchu tego okresu, że rozwój ten wiązał się z głębią Polski, doprowadzając do koncepcji przekształcenia gdańskiego Societas Physice Experimentalis na Naukowe Towarzystwo Ogólnopolskie. Wspomniana problematyka uwzględniona została częściowo w literaturze niemieckiej przez E. Schumanna⁴² w jego monograficznym ujęciu gdańskiego Towarzystwa Przyrodniczego. Praca Ł. Kurdybacy, polskiego badacza stosunków kulturalnych i naukowych Gdańska z okresu międzywojennego, uzupełniła wspomnianą monografię Schumanna wskazaniem licznych kontaktów naukowych Polaków z głębi Polski, rozszerzając problematykę oświeceniową powiązaniem stosunków gdańsko-polskich.

W okresie międzywojennym swego monografistę znalazło również Gimnazjum Akademickie w Toruniu w osobie S. Tynca. Wprawdzie w tym czasie ukazał się tylko pierwszy tom historii tego gimnazjum powstałego w 1568 r.⁴³, tym niemniej zagadnienie to zostało poszerzone o inne prace tego autora, jak: *Najdawniejsze ustawy gimnazjum toruń-*

³⁵ H. Kindermann, *Die Danziger Barock-Dichtung und Volk-Stum*, Bd. XXXVI.

³⁶ „Gazeta Gdańska”, 18 II 1930.

³⁷ „Polonista”, 1931, z. 11.

³⁸ „Straż Gdańska”, 1937, nr 1—9.

³⁹ „Gryf”, 1932, R. VIII, nr 4.

⁴⁰ „Gryf”, 1933, R. IX, nr 2.

⁴¹ Ł. Kurdybacy, *Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII wieku*, Gdańsk 1937.

⁴² E. Schumann, *Geschichte der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig 1743—1793*, Danzig 1893.

⁴³ S. Tynec, *Dzieje gimnazjum toruńskiego (1568—1793)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 34, 1927, s. 55—284.

skiego⁴⁴ zawierające zbiór ustaw w oryginalnym języku łacińskim wraz z komentarzami, jak również szkic historyczny na temat jądłospisu bursy tego gimnazjum⁴⁵.

Do okresu Odrodzenia sięgnął również F. Konieczny, który omawiając szkołę Hozjusza w Prusiech przedstawił dzieje Kolegium Szlacheckiego założonego przez bp. Stanisława Hozjusza w Lubawie w 1550 r., a następnie w rok później przeniesionego do Elbląga⁴⁶.

Z okresu międzywojennego mamy również do odnotowania kilka szkiców monograficznych związanych z gimnazjum jak i z seminariami nauczycielskimi czynnymi na terenie Pomorza, stanowiącego część składową państwa polskiego, przy czym historia ich sięga do XIX wieku. Wspomnieć chociażby: *Księgę pamiątkową stulecia Gimnazjum Męskiego w Chełmnie (1837—1937)*, wydaną w 1937 r., B. Hoffmanna — *Z historii Gimnazjum Państwowego w Chojnicach*, wydaną w 1935 r., A. Mańkowskiego — *Progimnazjum w Kurzętniku, jego nauczyciele i uczniowie (1858—1868)*, publikowaną w 1931 r., oraz *Zarys dziejów i działalności Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Kościerzynie*, drukowaną w Poznaniu w 1935 r., w układzie F. Żurka i L. Heyki.

III

O wiele szerszy zasięg tematyczny posiadają badania w zakresie historii oświaty i wychowania na Pomorzu Gdańskim, rozwinięte przez historiografię polską po drugiej wojnie światowej, w okresie 25-lecia Polski Ludowej. Prezentacja stanu badań nad rozwojem historii oświaty i szkolnictwa, jak również związanej w dużym stopniu z nim historii nauki dokonana może być w jej związku z życiem, kulturą, sytuacją społeczną i polityczną, warunkami ekonomicznymi, twórczością literacką itp.

Bogata bibliografia prac monograficznych, studiów i przyczynków, obejmująca samoistne wydawnictwa, jak również artykuły i rozprawy ogłaszane w czasopismach lub pracach zbiorowych w ujęciu J. Szewsa⁴⁷,

⁴⁴ „Fontes”, Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 21, 1925.

⁴⁵ S. Tync, *Jądłospis bursy gimnazjum toruńskiego (Oeconomiae scholasticae) z początku XVII wieku*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 6, 1925, nr 10, s. 131—135.

⁴⁶ F. Konieczny, *Szkoła Hozjusza w Prusiech*, „Przegląd Powszechny”, R. VIII, 1891, s. 1—13, 208—227.

⁴⁷ J. Szews, *Bibliografia historii oświaty i wychowania na Pomorzu Gdańskim. Publikacje z lat 1945—1963*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. VII, 1964, nr 2(24); *Publikacje z lat 1964—1967 oraz uzupełnienia za lata 1945—1963*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XI, 1968, nr 2(40); *Bibliografia szkolnictwa i oświaty polskiej w Wolnym Mieście Gdańsku, Materiały i opracowania 1920—1967*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, 1971, nr 5.

zawiera wykaz piśmiennictwa Pomorza Gdańskiego w granicach dzisiejszego województwa gdańskiego. Wspomniana bibliografia jest wyrazem kilkunastoletniej pracy historyków oświaty, a szczególnie realizacji programu badań, wytyczonego przez Konferencję Pomorską PAN, odbytą w Gdańsku w 500-letnią rocznicę powrotu Pomorza do Polski w 1954 r.

Syntetyczny obraz rozwoju oświaty w Gdańsku w pierwszym okresie od XIV—XVIII w. znalazł swój wyraz w szkicu K. Kubika na temat koncepcji dydaktyczno-wychowawczych w szkolnictwie gdańskim, zamieszczonym na łamach, „Gdańskich Zeszytów Humanistycznych”⁴⁸. Fragmentarycznym ujęciom powyższego zagadnienia poświęcone zostały liczne artykuły, z których większość dotyczy bogatych tradycji głównej uczelni gdańskiej — Gimnazjum Akademickiego, którego 400-letnią rocznicę istnienia uczczono specjalną publikacją⁴⁹. Tej rocznicy poświęcona została również mała publikacja w języku niemieckim, jednostronna i tendencyjna, wydana w 1958 r. w Düsseldorfie, która prawie w całości rozwija problem tzw. niemieckiej kultury w tejże uczelni⁵⁰.

Najbogatszy materiał dotyczący powyższego zagadnienia wiąże się z okresem Odrodzenia na Pomorzu. Na wyróżnienie zasługują tu badania B. Nadolskiego nad dziejami szkolnictwa gdańskiego i oświaty Prus Królewskich, nad kulturą umysłową tego regionu oraz wyjazdami młodzieży gdańskiej na studia zagraniczne w XVII w.⁵¹ Do roli humanizmu w wykształcaniu się nowych programów w szkolnictwie gdańskim nawiązał W. Tupalski⁵², omawiając w szczegółowym ujęciu projekt Andrzeja Aurifabera z 1539 r. mający zreformować gdańską Szkołę Mariacką. Wiek XVI oraz połowa XVII w. obfitowały w Gdańsku w liczne i śmiałe koncepcje mające na celu zmiany treści nauczania i wychowania oraz organizacji szkolnictwa łacińskiego. Do grona tych reformatorów prócz wspomnianego A. Aurifabera zaliczyć należy Jana Placotomusa z 1562 r.,

⁴⁸ K. Kubik, *Koncepcje dydaktyczno-wychowawcze w szkolnictwie gdańskim za czasów I Rzeczypospolitej*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. IV, 1969, s. 65—135.

⁴⁹ *Gdańskie Gimnazjum Akademickie, Księga pamiątkowa dla uczczenia czterechsetnej rocznicy założenia gimnazjum gdańskiego 1558—1958*, Gdynia 1959.

⁵⁰ (Vierhundert) 400 Jahre Städtisches Gymnasium Danzig. Gedenkschrift im Juni 1958 hrsg. von seiner Patenschule dem Städtischen Humboldt-Gymnasium, Düsseldorf 1958.

⁵¹ B. Nadolski, *Humanizm w Prusach Królewskich*, „Pomorze Gdańskie”, 1965, nr 2; tenże, *Problemy kultury umysłowej odrodzenia mieszczaństwa Prus Królewskich*, „Zapiski Historyczne”, t. 31, 1966, z. 3; tenże, *Wyjazdy młodzieży gdańskiej na studia zagraniczne w XVII w.*, „Rocznik Gdański”, t. 24, 1965; tenże, *Walka o szkołę humanistyczną w Prusach Królewskich w dobie Odrodzenia*, „Zapiski Historyczne”, t. 26, 1961, z. 3.

⁵² W. Tupalski, *Pierwszy program gdańskiej szkoły średniej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 2, 1959.

Walentego Schrecka z 1592 r., Jana Mollera z 1598 r. i innych. Projekty tych reform w okresie Odrodzenia w Gdańsku omówione zostały w publikacjach K. Kubika, obejmujących zarówno szkolnictwo łańskie, parafialne, jak i Gimnazjum Akademickie⁵³. Obraz kulturalno-oświatowy oraz naukowy gdańskiego gimnazjum wzbogacony został szczegółowszym omówieniem poszczególnych dyscyplin naukowych, wykładanych w tejże szkole. W szkicu J. Dąbskiej⁵⁴ pokazany został stan nauczania logiki w XVII w., nauczaniem filozofii zajął się B. Nadolski⁵⁵, a działalność katedry medycyny przy omawianej szkole, proces i zakres jej dydaktyki ukazał S. Sokół⁵⁶. Tenże badacz historii gdańskiej medycyny nie pominął również sprawy nauczania chirurgii poprzez cech, kreśląc dzieje tegoż cechu chirurgów w okresie jego istnienia, tj. w latach 1454—1820⁵⁷. Metodą i zakresem nauczania innych dyscyplin naukowych zajął się także K. Kubik. Zainteresowania jego dotyczyły zwłaszcza nauk matematycznych w szkicu na temat roli gimnazjum gdańskiego w rozwoju nauk ścisłych w XVII i XVIII w. i w monograficznym ujęciu postaci Pawła Patera, pioniera kształcenia technicznego zarówno w Gdańsku, jak i w Polsce⁵⁸. To zagadnienie dydaktyczne w zakresie nauczania przedmiotów matematycznych w XVIII w. w omawianym gimnazjum pokazane zostało również w monograficznym ujęciu przedstawiciela gdańskiego Oświecenia, prof. Henryka Kühna⁵⁹.

Nauczanie historii w gdańskim Gimnazjum Akademickim znalazło się w polu zainteresowań badawczych L. Mokrzeckiego. W dwóch artykułach zamieszczonych w „Gdańskich Zeszytach Humanistycznych” ukazał wykształcanie się dyscypliny historycznej w Gdańskim Ateneum (1967), jak również jej nauczanie już w XVI w., biorąc pod uwagę zarówno treść, jak i metodę⁶⁰.

⁵³ K. Kubik, *Postępowe tradycje oświatowe Gdańska z czasów I Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1962; tenże, *Z postępowych tradycji gdańskiego Gimnazjum Akademickiego*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. II, 1959, nr 1—2.

⁵⁴ I. Dąbska, *Logika w Gimnazjum Akademickim gdańskim w pierwszej połowie XVII w.*, „Rocznik Gdański”, t. 15/16, 1956/57.

⁵⁵ H. Nadolski, *Nauczanie filozofii w gdańskim Gimnazjum Akademickim za profesury B. Keckermanna*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. V, 1962, nr 8—10.

⁵⁶ S. Sokół, *Medycyna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, Wrocław 1960.

⁵⁷ S. Sokół, *Historia gdańskiego cechu chirurgów 1454—1820*, Wrocław—Warszawa 1957.

⁵⁸ *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, Gdynia 1959.

⁵⁹ K. Kubik, *H. Kühn, przedstawiciel Oświecenia w Gdańsku*, „Rocznik Gdański”, t. 28, 1969.

⁶⁰ L. Mokrzecki, *Problem nauczania historii w gimnazjum gdańskim w XVI wieku*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, 1967, nr 2; tenże, *Kształtowanie*

Nie zbadane są dotychczas nieprzeliczone dysertacje uczniów klas tzw. akademickich *classes supremae*, zwłaszcza *discipulorum valedictium*, układane zazwyczaj przez profesorów i wydane drukiem. Ile w nich wyczytać można historii Polski, ile ciepłych słów kierowanych pod adresem polskiego majestatu królewskiego, świadczących o obywatelskim stanowisku ich autorów.

W innej publikacji, poświęconej współpracy Gimnazjum Akademickiego z Towarzystwem Przyrodniczym w Gdańsku, uwzględniony został problem nauczania niektórych przedmiotów związanych z naukami przyrodniczymi⁶¹. Zakres działalności oświatowo-kulturalnej gdańskiego Gimnazjum Akademickiego poszerzony został znacznie przez powiązanie go z rozwojem nauki. Większość profesorów tego gimnazjum to znani i cenieni przedstawiciele nauki nie tylko w Gdańsku czy w Polsce, lecz i poza jej granicami. Stąd też działalność naukowa tych ludzi budzi zrozumiałe zainteresowanie polskich badaczy z zakresu historii nauki, odkrywając coraz to inne dyscypliny będące w polu widzenia tych gdańskich naukowców. Z dziedziny filozofii opracowana została przez B. Nadolskiego działalność uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna⁶². Autor opierając się na bogatych archiwaliach ukazał nam jednego z cichych pracowników naukowych XVII w., torującego pierwsze ścieżki dla nowożytnej nauki polskiej, zajmującego w historii kultury i nauki poczytne miejsce. Żywe zajmowanie się problemami politycznymi Polski i podkreślenie potrzeby wychowania obywatelskiego z uwzględnieniem oświaty wsi świadczyły dobitnie o jego stosunku do ojczyzny. We wspomnianej biografii o B. Keckermannie, jak również w innych drobniejszych opracowaniach — m. in. w rozprawie o rektorze H. Mollerze (1560—1567), literackiej dyskusji na temat wartości poezji i poetów, prowadzonej pomiędzy J. Placotomem, I. Meniusem i H. Mollerem, w szkicu o ewolucji renesansowych ideałów wychowawczych i poglądów na przydatność humaniorów w świetle poetyki A. Franckenbergera, w ukazanej postaci H. Nicolai oraz powiązanej z nią walki toczącej się w środowisku gdańskim w połowie XVII w. na polu oświaty — B. Nadolski ukazał proces formowania się humanistycznej ideologii oświatowej w szkolnictwie pomorskim w XVI i XVII w.⁶³

się dyscypliny historycznej w gdańskim Gimnazjum Akademickim, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, 1969, nr 3.

⁶¹ Gdańskie Gimnazjum Akademickie, Gdynia 1959.

⁶² B. Nadolski, *Życie i działalność uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna. Studium z dziejów Odrodzenia w Polsce*, Toruń 1961.

⁶³ B. Nadolski, *Henryk Möller — humanista gdański z połowy XVI w.*, „Eos”, R. XLIX, 1957/8, z. 2; tenże, *Poetyka renesansowa Andrzeja Franckenbergera (1568)*.

Inną z postaci oświatowych XVII w. pracujących w gdańskim Gimnazjum Akademickim i równocześnie reprezentujących nowe i postępowe myśli naukowe jest Joachim Pastorius. Monografia tego lekarza, historyka i pedagoga gdańskiego w opracowaniu K. Kubika⁶⁴ ukazała działalność naukową i literacką Pastoriusa, jego poglądy na kształcenie szlachty polskiej na tle publikacji Palaestra Nobilium, jego koncepcje dydaktyczne i wychowania moralnego. Pastorius we wspomnianym ujęciu wyszedł jako rzecznik ścisłego powiązania nauki gdańskiej ze sprawami bieżącymi państwa polskiego, i to o zabarwieniu pragmatycznym.

Inna postać z dziedziny humanistyki, profesor Gdańskiego Ateneum, wychowawca i naukowiec, historyk i prawnik wydobyty z archiwów i bibliotek naukowych przez H. Grajewskiego, to Jan Schultz-Szulecki⁶⁵. Charakterystyka J. Szuleckiego na tle jego rozprawy historycznej *Tractatus historico-politicus de Polonia nunquam tributaria*, rozprawiającego się z tezami polihistora helmstadtskiego H. Conringa na temat zależności Polski od cesarza niemieckiego, postawiła autora wspomnianej pracy w rzędzie tych, którzy niejednokrotnie chwyтали za pióro, by prostować błędne sądy o Polsce. Przedstawiając relacje Widukinga oraz Thietmara Szulecki udowodnił, że zarówno Mieszko I, jak i Bolesław Chrobry nie byli trybutariuszami niemieckimi czy czeskimi. Przy rozważaniu samodzielności politycznej i kościelnej państwa polskiego i związanego z nim aktu merseburskiego z 1013 r., zreferowanego przez Thietmara, Szulecki zajął stanowisko, jakie później zajęli J. Lelewel czy K. Szajnocha, wyprzedził badania późniejszych historyków polskich, takich jak: G. Labuda, K. Tymieniecki, K. Maleczyński, J. Baszkiewicz czy S. Jedlicki. W uznaniu zasług na niwie nauki Schultz-Szulecki, podobnie jak wcześniejszy J. Pastorius czy współczesny jemu J. Conrad, uzyskał od króla polskiego indygenat szlachecki.

Celem rozszerzenia obrazu życia oświatowego i naukowego Gdańska w XVII i XVIII w., tego ośrodka handlowego i kulturalnego na północnych rubieżach Polski, należałoby uwzględnić jeszcze przedstawicieli innych dyscyplin naukowych. Z dziedziny nauk ścisłych ukazana została postać profesora gdańskiego Gimnazjum Akademickiego, matematyka i filozofa, Henryka Kühna. Autor jego monografii, K. Kubik, przedstawił ją w czterech odrębnych artykułach zamieszczonych na łamach „Rocznika Gdańskiego”⁶⁶ i „Gdańskich Zeszytów Humanistycznych”, w se-

⁶⁴ K. Kubik, *Joachim Pastorius, gdański pedagog XVII wieku*, Gdańsk 1970.

⁶⁵ H. Grajewski, *Jan Schultz-Szulecki i jego Tractatus historico-politicus de Polonia nunquam tributaria (1694)*, Łódź 1965.

⁶⁶ K. Kubik, *Henryk Kühn, przedstawiciel Oświecenia w Gdańsku*, „Rocznik Gdański”, t. 28, 1969.

riach: pomorzoznawczej⁶⁷ oraz filozoficznej⁶⁸. Omawiana praca ukazała rozwój badań naukowych Kühna z zakresu matematyki, mechaniki, astronomii i fizyki w ścisłym powiązaniu z potrzebami życia codziennego wielkiego miasta portowego, jakim był w tym czasie Gdańsk. Kühn pokazany został jako gdański przedstawiciel racjonalizmu Oświecenia o dominującej tendencji praktycznej, tak charakterystycznej dla niemieckiego Oświecenia, ugruntowanego przez Ch. Wolffa, sięgającego więcej do filozofii Leibniza aniżeli do empiryzmu anglofrancuskiego.

Należałoby również odnotować jeszcze dwa szkice monograficzne tego autora o gdańskich ludziach nauki. Jednym z nich był profesor Paweł Pater, organizator jednej z pierwszych na ziemiach polskich szkoły techniczno-rzemieślniczej, który dał się również poznać jako drukarz i teoretyk sztuki drukarskiej, matematyk i fizyk, pedagog i geograf. Pedagog ten starał się rozwinąć matematykę celem wykorzystania jej w innych naukach, a zwłaszcza w rozwijającej się technice⁶⁹. Zajmował się produkcją instrumentarium optyczno-astronomicznego oraz przyrządów nawigacyjnych. W duchu wszechstronnego zainteresowania starał się wychowywać również młodzież.

Drugi szkic dotyczy gdańskiego fizyka, Daniela Gabriela Fahrenheita⁷⁰. W szkicu tym autor wykazał, jak Fahrenheit drogą samokształcenia wszedł na karty historii fizyki w zakresie termometrii, jak dzięki żmudnej i pełnej zaparcia pracy skonstruował aparat niezawodnie określający temperaturę każdej substancji. Aparatem tym był termometr rtęciowy, mający praktyczne zastosowanie w lecznictwie, w meteorologii i żegludze. Jego dziełem był również barometr oraz instrumenty służące do mierzenia zmian ciśnienia atmosferycznego i badań meteorologicznych.

Inny nieco charakter, lecz ściśle związany z nauką prawa narodów w gimnazjum gdańskim w XVII i XVIII w. posiada praca K. Kocota⁷¹. Mówi ona o nauczaniu prawa międzynarodowego w szkole gdańskiej oraz o osiągnięciach naukowych poszczególnych wykładowców tego przedmiotu. Przewinęły się więc tu takie postacie, jak Bartłomiej Keckermann, którego prace zapoczątkowują w Gdańsku publicystykę na temat nauki

⁶⁷ K. Kubik, *Działalność popularyzatorska przedstawiciela gdańskiego Oświecenia Henryka Kühna*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, 1968.

⁶⁸ K. Kubik, *Koncepcje naukowe Henryka Kühna przedstawiciela gdańskiego Oświecenia*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, 1966, nr 2; tenże, *Popularyzacja problematyki etycznej w ujęciu Henryka Kühna*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, 1970, nr 4.

⁶⁹ K. Kubik, *Profesor Paweł Pater pionier kształcenia technicznego w Gdańsku*, [w:] *Gdańskie Gimnazjum Akademickie*, Gdynia 1959.

⁷⁰ K. Kubik, *Daniel Gabriel Fahrenheit — fizyk gdański*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VII, 1964, nr 12.

⁷¹ K. Kocot, *Nauka prawa narodów w Ateneum Gdańskim*, Wrocław 1965.

prawa narodów, a który w ramach filozofii praktycznej, tj. polityki, sformułował prawie pełny wykład prawa wojny i pokoju. K. Kocot scharakteryzował również zagadnienie prawa narodów w pracach innych profesorów tego gimnazjum, jak filozofii, z wyszczególnieniem J. Paulego i H. Nicolaia, następnie profesorów prawa i historii — Krzysztofa Ricciusa i Piotra Oelhafa. Kocot stwierdził, że w tym czasie nauka gdańska sformułowała nowoczesną definicję prawa narodów, nie pomijając przy tej okazji spraw oświaty w prawie publicznym Polski. W zagadnieniach prawa wojny i pokoju doktryna szkolna w Gdańsku sięgnęła do dzieł pisarzy polskich, prawników i historyków. Dużo miejsca poświęcił też takim profesorom, jak Jan Schultz-Szulecki czy twórca prawa morskiego — Samuel Fryderyk Willenberg, a następnie w okresie Oświecenia — Gotfryd Lengnich. Na ich przykładzie wykazuje, jak profesorowie gdańskiego gimnazjum korzystali z prac polskich pisarzy historycznych, politycznych i prawniczych z zakresu prawa narodów, takich jak Orzechowski, Modrzewski, Herburt, Starowolski, Fredro, Długosz, Kromer i in. Zagadnieniom prawa morskiego Gdańska odrębne studium historyczne poświęcił S. Matysik. Spośród prawników gdańskich opracowana została twórczość: Eliasza Konstantego Schrödera oraz Jana Nixdorfa. Twórczość naukową pierwszego oraz wiązanie jej z pobytem w głębi Polski pokazał S. Matysik⁷², twórczość J. Nixdorfa, dotyczącą prawa procesowego, opracował L. Pauli⁷³.

Prócz monograficznego opracowania przedstawicieli poszczególnych dyscyplin naukowych rozwijanych w Gdańsku w XVII i XVIII w. odnotować można próby syntetycznego ujęcia historii nauki tego rejonu. Obejmuje ona przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych uczonych zarówno urodzonych w Gdańsku, jak i poza nim. Brak jest wprawdzie opracowań na tematy takich dyscyplin, jak hebraistyka, inżynieria, medycyna wojskowa, kartografia czy nawigacja, dokonano jednak próby ukazania innych, czołowych dyscyplin, jak medycyna, prawo, historia, filozofia, matematyka, fizyka, geografia, architektura, budownictwo, prawo morskie czy nauki przyrodnicze. Wspomnieć tu należy chociażby szkic K. Kubika na temat życia naukowego Gdańska w XVII i XVIII w.⁷⁴, publikację K. Kubika i L. Mokrzeckiego na temat trzech wieków nauki gdańskiej⁷⁵ czy opracowanie M. Pelczara, dotyczące rozwoju kultury

⁷² S. Matysik, *Elias Konstanty Schröder, gdański prawnik (1625—1680)*, „Rocznik Gdański”, t. 12, 1954.

⁷³ L. Pauli, *Jan Nixdorff (1625—1697), pisarz prawa procesowego*, Warszawa 1957.

⁷⁴ K. Kubik, *Życie naukowe Gdańska w XVII i XVIII wieku*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VI, 1963, nr 11.

⁷⁵ K. Kubik, L. Mokrzecki, *Trzy wieki nauki gdańskiej*, Gdańsk 1969.

i nauki na Pomorzu Gdańskim⁷⁶. Pokazane w tych pracach życie naukowe Gdańska nie jest pełne, posiada wiele luk, można powiedzieć, że opracowania te znajdują się dopiero w stanie wyjściowym.

Listę historyczno-oświatowych i naukowych gedanensiów ostatniego 25-lecia, związaną z twórczością naukową pierwszego okresu do XVIII w. włącznie, można dopełnić opracowaniami i przyczynkami bibliograficznymi związanymi z problemem języka polskiego w Gdańsku, polskiego szkolnictwa prywatnego, jak również tematykę dotyczącą rozwoju teatru oraz komeniologii.

Sporą liczbę szkiców biograficznych, które wypełniły karty *Polskiego słownika biograficznego* — zazwyczaj lektorów języka polskiego w gdańskim Gimnazjum Akademickim, w ujęciu W. Chojnackiego, K. Kubika, Z. Nowaka, A. Świdorskiej, M. Pelczara, W. Pniewskiego, T. Witczaka, J. Małeckiego, J. Szewsa, A. Bukowskiego — należy uzupełnić opracowaniem prywatnego szkolnictwa polskiego. Odnotować tu należy monografię tegoż szkolnictwa w opracowaniu K. Kubika⁷⁷, jak również szkic tego autora o nauczaniu języka polskiego w szkolnictwie XVI i XVII w.⁷⁸ czy pracę traktującą o zagadnieniach nauczania języka polskiego w Prusach Królewskich w XVI w.⁷⁹ Jeśli chodzi o ostatnie zagadnienie, należy zaznaczyć, że jednym z lektorów tego języka w gdańskim Gimnazjum Akademickim był Mikołaj Volckmar. Jego działalnością zajęli się gdańscy językoznawcy, analizując napisany przez niego podręcznik pt. *Vierzig Dialoge z 1612 r.*⁸⁰

W badaniach nad koncepcjami pedagogicznymi, wyrosłymi w Polsce z atmosfery jubileuszu 400-lecia założenia gimnazjum w Lesznie i obchodzonymi w tym czasie uroczystościami ku czci Jana Amosa Komeńskiego w 1957 r., oraz w związku z rocznicą śmierci wspomnianego pedagoga i odbytą w 1970 r. sesją naukową w Lesznie w ramach obchodów międzynarodowego roku oświatowego UNESCO wyrosło zainteresowanie jego kontaktami z Pomorzem Gdańskim. W studium o działalności Komeńskiego w Polsce Ł. Kurdybacha uwzględnił również jego powiązania z Elblągiem, uzasadniając starannie zebrany materiał faktograficznym

⁷⁶ *Gdańsk, jego dzieje i kultura*, praca zbiorowa, Warszawa 1970.

⁷⁷ K. Kubik, *Polska szkoła prywatna w dawnym Gdańsku (od XVI do połowy XIX w.)*, Gdańsk 1963.

⁷⁸ K. Kubik, *Nauczanie języka polskiego w gdańskim szkolnictwie XVI i XVII wieku*, [w:] *Materiały pomocnicze do nauki języka polskiego*, Gdańsk 1960.

⁷⁹ I. Zarębski, *Nauczanie języka polskiego w Prusach Królewskich w XVI wieku*, [w:] *Rola języka polskiego w nauczaniu szkolnym w Polsce XVI wieku*, Wrocław 1955, s. 66—78.

⁸⁰ L. Wierzbowski, F. Jeziarska, B. Muszyńska, H. Sikorski, *Język Mikołaja Volckmara*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VI, 1963, nr 11.

wpływ tego miasta na wykształcenie się ciekawych koncepcji pedagogicznych⁸¹. Powiązanie Komeńskiego z Gdańskiem i jego wpływ na wykształcenie się nowych koncepcji dydaktyczno-wychowawczych w tym mieście, jak również bliskie kontakty łączące go z gronem miejscowych duchownych, pedagogów i ludzi nauki znalazło swoje uzasadnienie w artykule K. Kubika⁸². Podobne zagadnienie wspomnianego autora znalazło swe miejsce w artykule *Einfluss J. A. Komensky's auf die Ausbildung didaktisch-erzieherischen Konzeptionen in Gdańsk*, pomieszczonym w pracy zbiorowej *Acta Comeniana. Revue internationale des études Comeniologiques* (1970).

W ślad za publikacją tekstów źródłowych i syntetycznych opracowań dotyczących rozwoju oświaty i wychowania, zwłaszcza w okresie najsilniejszego związania Gdańska z Polską w XVI—XVIII w., poszły badania nad historią sceny i teatru szkolnego zarówno w Gdańsku, Toruniu, jak i Elblągu. Najciekawsze naświetlenie teatralnego życia dawnego Gdańska — zarówno jeśli chodzi o dzieje teatru Kolegium Jezuickiego w Starych Szkotach pod Gdańskiem, jak i o dzieje teatru gdańskiego Gimnazjum Akademickiego — oparte na zebranych dokumentach archiwalnych dał T. Witczak⁸³. E. Rabowicz natomiast rozwiązując problem różnych gatunków i form szkolnej literatury dramatycznej dał wnikliwą analizę jezuickiego teatru szkolnego w Starych Szkotach, z zawężeniem do okresu Oświecenia⁸⁴.

W tej dziedzinie należy odnotować jeszcze dwa szkice, a mianowicie B. Nadolskiego na temat teatru szkolnego w gimnazjum toruńskim w XVII i XVIII w.⁸⁵ oraz T. Bieńkowskiego przedstawiający dramaty różnowierczy w Polsce na szkolnej scenie trzech gimnazjów Gdańska, Elbląga i Torunia⁸⁶.

Jeżeli do tego nader skrótowego i pobieżnego rejestru włączymy obszerny zestaw wzmianek i dłuższych dygresji związanych z historią oświaty i szkolnictwa na Pomorzu Gdańskim za czasów I Rzeczypospo-

⁸¹ Ł. Kurdybacha, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957.

⁸² K. Kubik, *Komeński a Gdańsk*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 3, 1957, z. 2.

⁸³ T. Witczak, *Teatr i dramat staropolski w Gdańsku*, Gdańsk 1959.

⁸⁴ E. Rabowicz, *Gdański teatr jezuicki wobec Oświecenia*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. IV, 1961 nr 1—2.

⁸⁵ B. Nadolski, *Teatr szkolny gimnazjum toruńskiego w XVII i XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe UMK”, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Filologia Polska, 1966, z. 6, s. 117—158.

⁸⁶ T. Bieńkowski, *Pokłosy antyku w szkolnym dramacie różnowierczym w Polsce (Szkolne sceny w Gdańsku, Elblągu i Toruniu)*, „Meander”, R. XVIII, 1968, nr 4, s. 159—167.

litej, jak na przykład: historię rozwoju gimnazjum elbląskiego, sprawy młodzieży polskiej kształcącej się w gimnazjach akademickich Gdańska, Torunia, Elbląga, i Chełmna, kształcenia dziewcząt czy wreszcie sprawy dotyczące studentów pomorskich na Akademii Krakowskiej i na uniwersytetach poza granicami państwa polskiego, wówczas można stwierdzić, że dorobek 25-lecia Polski Ludowej w omawianej dziedzinie jest okazały i przynosi cenny wkład do poznania przeszłości szkoły i oświaty polskiej.

Na temat młodzieży polskiej zdobywającej wiedzę w gimnazjum elbląskim w wiekach XVI—XVIII dał w „Roczniku Elbląskim” wnikliwą analizę J. Małecki⁸⁷, a na temat studiów uniwersyteckich absolwentów tego gimnazjum w latach 1536—1772 opublikował dość szczegółową rozprawę M. Pawlak⁸⁸. Ten ostatni zajął się również sprawą nauczania języka polskiego w omawianym gimnazjum elbląskim, ze szczególnym uwzględnieniem postaci jednego z lektorów języka polskiego, Jana Daniela Hoffmanna⁸⁹. Krótką działalność dyrektorską profesora Joachima Pastoriusa, historyka i pedagoga w tym gimnazjum w latach 1625—1654, a więc przed przejściem na podobne stanowisko w gimnazjum gdańskim, wraz z charakterystyką jego pracy uwzględniającą poglądy na historię i jej rolę wychowawczą w szkole dał L. Mokrzecki⁹⁰. Pełną monografię tego lekarza, pedagoga, historyka i pisarza w jednej osobie dał K. Kubik w pracy wydanej w Gdańsku w 1970 r. pt. *Joachim Pastorius pedagog gdański XVII wieku*.

Toruński ośrodek oświatowy z okresu I Rzeczypospolitej znalazł również swoich badaczy w Polsce Ludowej. Już w 1948 r. ukazał się drugi tom *Dziejów gimnazjum toruńskiego* jako kontynuacja tomu pierwszego wydanego w okresie międzywojennym pióra S. Tynca⁹¹. Korekturę do tej pracy dał w 1963 r. w „Zapiskach Historycznych” B. Nadolski uzupełniając ją nowymi faktami, nie znanymi poprzedniemu autorowi. Tenże autor wydobyl z archiwaliów toruńskich dokumenty świadczące o istnieniu w Toruniu za czasów Stefana Batorego Institutio Literaria, pierwszego wydawnictwa pedagogicznego w Polsce, w którym ukazywały się prace przedstawicieli obozu reformacyjnego na temat wychowania, za-

⁸⁷ J. Małecki, *Młodzież polska w gimnazjum elbląskim w XVI—XVIII w.*, „Rocznik Elbląski”, t. 3, 1966, s. 51—69.

⁸⁸ M. Pawlak, *Studia uniwersyteckie absolwentów gimnazjum elbląskiego w latach 1536—1772*, „Zeszyty Naukowe UMK”, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Historia, 1967, z. 24, s. 113—144.

⁸⁹ M. Pawlak, *Z dziejów nauczania języka polskiego w gimnazjum elbląskim w XVIII w.*, „Rocznik Elbląski”, t. 4, 1969, s. 123—150.

⁹⁰ L. Mokrzecki, *Dyrektor gimnazjum elbląskiego Joachim Pastorius (1652—1654) i jego poglądy na historię*, „Rocznik Elbląski”, t. 4, 1969, s. 59—85.

⁹¹ S. Tynec, *Dzieje gimnazjum toruńskiego (1568—1793)*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 53, 1948, s. 256.

równy polskie, jak i obce⁹². W 1969 r. Nadolski napisał również szkic pt. *Humanizm w murach gimnazjum toruńskiego*, zamieszczając go w „Roczniku Toruńskim”. Uzupełnieniem jak gdyby wiadomości dotyczących toruńskiego ośrodka oświatowo-naukowego z czasów XVI—XVIII w. jest artykuł R. Rombowskiego na temat szkolnictwa polskiego w Toruniu⁹³.

Uwagę historyków polskich przykuwała również sprawa ośrodka oświatowego Prus Królewskich, jaki w okresie I Rzeczypospolitej stanowiło Chełmno. Szczególne zainteresowanie skupiała na sobie Akademia Chełmińska. Opracowaniem źródeł do dziejów tej szkoły zajęła się J. Lechicka⁹⁴, która ukazała nam również powiązanie tej szkoły pomorskiej z Uniwersytetem Krakowskim⁹⁵. Badacze polscy podjęli również zadanie ukazania początków Akademii Chełmińskiej, usiłując wykazać losy pierwszego przywileju uniwersyteckiego tej Akademii, prób jej założenia oraz trudności, jakie piętrzyły się w dążeniach do osiągnięcia wytkniętego sobie celu. Do tego tematu odwołali się w swoich szkicach historycznych zarówno B. Kurbisówna⁹⁶, Z. Nowak⁹⁷, W. Prądyński⁹⁸, J. Krukowski⁹⁹, jak również w zarysie monograficznym miasta Chełmna i jego regionu¹⁰⁰.

Również i inne ośrodki Pomorza Gdańskiego pokusiły się o ujęcie dziejów szkolnictwa sięgając do czasów Odrodzenia, a nawet jeszcze do Średniowiecza. W ujęciu P. Chmieleckiego ukazał się w „Roczniku Gru-

⁹² B. Nadolski, *Institutio Literaria — toruńskie wydawnictwo pedagogiczne z czasów Batorego*, „Zeszyty Naukowe UMK”. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Filologia Polska, 1962, z. 3, s. 45—52.

⁹³ A. Rombowski, *Szkolnictwo polskie w Toruniu w XVI—XVIII w.*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 6, 1960, z. 2, s. 55—109.

⁹⁴ J. Lechicka, *Źródła do dziejów Akademii Chełmińskiej (1386—1815)*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963.

⁹⁵ J. Lechicka, *Stosunki Uniwersytetu Krakowskiego z Akademią Chełmińską*, „Zapiski Historyczne”, t. 29, 1964, z. 2, s. 7—34.

⁹⁶ B. Kurbisówna, *Próba założenia uniwersytetu w Chełmnie w roku 1386*, [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 151—169; tenże, *Z dziejów kultury i polityki w państwie krzyżackim. Losy przywileju uniwersyteckiego dla Chełmna*, [w:] *Munera posnaniensia*, Poznań 1965, s. 9—57.

⁹⁷ Z. Nowak, *Starania o założenie uniwersytetu w Chełmnie w XIV i XV w.*, „Zapiski Historyczne”, t. 31, 1966, z. 4, s. 7—36.

⁹⁸ W. Prądyński, *Tzw. Akademia Chełmińska w latach 1680—1818*, „Nasza Przyszłość”, R. XI, 1960.

⁹⁹ J. Krukowski, *Rokowania o założenie kolonii akademickiej Uniwersytetu Krakowskiego w Chełmnie (1752—1756)*. Fragmenty pracy, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP.”, Prace Historyczne, 1967, z. 3, s. 149—160.

¹⁰⁰ *Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny*, pod redakcją M. Biskupa, Toruń 1968, artykuły: Z. Nowak, *Dzieje tzw. Akademii Chełmińskiej*, s. 183—200; K. Faber, *Oświata i życie kulturalne Chełmna i powiatu w Polsce Ludowej*, s. 429—447.

dziądzkim” w 1965 r. *Zarys dziejów szkolnictwa chełmińskiego*¹⁰¹, a J. Koniecznego i K. Szymańskiego, w tym samym „Roczniku” z 1961 r. i 1963 r. — *Dzieje szkolnictwa grudziądzkiego*¹⁰². W obu opracowaniach autorzy starali się ukazać dzieje szkół reprezentowanych przez siebie środków w powiązaniu z ówczesnymi problemami politycznymi i narodowymi na tle rozwoju kulturalnego.

IV

Inaczej aniżeli ze szkolnictwem w okresie I Rzeczypospolitej było ze szkolnictwem ludowym i średnim, rozwijającym się w XIX w. na Pomorzu Gdańskim. Historiografia niemiecka apoteozowała przede wszystkim zasługi Prus na polu rozbudowy pomorskiego szkolnictwa, zwłaszcza ludowego¹⁰³. Nauka polska natomiast skupiła się na temacie walki o język polski w szkole ludowej i średniej oraz wkładzie tajnych organizacji polskich, jak również niektórych nauczycieli w budzeniu i rozwijaniu świadomości narodowej Polaków. Palma pierwszeństwa należy się w tej dziedzinie J. Łukaszewiczowi. W 1904 r. A. Karbowski pisał na temat nauczania języka polskiego w gimnazjach¹⁰⁴, przy czym szkoły pomorskie potraktował dość szczegółowo, ale tylko do 1815 r., a w następnym okresie zajął się natomiast szkołami średnimi Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Karbowski, zarówno w pracy *Szkoły diecezji chełmińskiej w wiekach średnich* (t. 6 „Rocznika Towarzystwa Naukowego w Toruniu”), jak i w drugiej jego pozycji *Materiały do dziejów wychowania i szkół w ziemi chełmińskiej, 1808—1914*, skrętnie wyzyskał zbiory drukowane, wskazując drogę przyszłych badań naukowych nad oświatą i szkolnictwem północnych terenów Polski. Zagadnieniu temu poświęcił więcej miejsca w 1914 r. I. Zniński, nie zajmując się jednak przyczynami i skut-

¹⁰¹ P. Chmielecki, *Zarys dziejów szkolnictwa chełmińskiego*, cz. 1, „Rocznik Grudziądzki”, t. 4, 1965, s. 29—59.

¹⁰² J. Konieczny, K. Szymański, *Dzieje szkolnictwa grudziądzkiego*, cz. 1, „Rocznik Grudziądzki”, t. 2, 1961, s. 7—38; cz. 2, t. 3, 1963, s. 57—93.

¹⁰³ W. Faber, *Die polnische Sprache im Danziger Schul- und Kirchenwesen*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 1930, H. 70; P. Schwartz, *Die Gelehrtschulen Preussens unter dem Oberschulkollegium 1787—1806 und das Abiturientenexamen*, „Monumenta Germaniae Pedagogica”, Bd. XLVI, Berlin 1910; W. Domansky, *100 Jahre Westpreussische Friedensgesellschaft. Eine Festschrift zugleich als Beitrag zu: Westpreussische Gelehrten- und Kunst-Geschichte*, Danzig 1916; L. Trampe, *Sprachenkampf und Sprachenrecht in Preussen und seiner Ostmark*, Leipzig 1908.

¹⁰⁴ A. Karbowski, *Szkoła polska w ziemiach polskich*, „Muzeum”, Lwów 1904.

kami antypolskiej polityki rządu¹⁰⁵. W okresie międzywojennym problemowi języka polskiego w szkolnictwie pruskim poświęcił swe uwagi J. Karnowski, który zajął się również działalnością filomatów pomorskich dokształcających się w literaturze i historii ojczystej¹⁰⁶. Zagadnieniom tym, w odniesieniu do poszczególnych ośrodków oświatowych, w których miały one miejsce, poświęcił swoją uwagę P. Czaplewski w szkicu o Collegium Marianum w Pelplinie¹⁰⁷ oraz A. Liedtke w monografii średniej szkoły żeńskiej w Kościerzynie (Zakład NMP Anielskiej)¹⁰⁸.

W okresie 25-lecia Polski Ludowej badania we wspomnianej wyżej dziedzinie uległy znacznemu poszerzeniu. B. Osmólska-Piskorska ukazała pomoc materialną, z jaką pośpieszyło pomorskie społeczeństwo polskie kształcącej się młodzieży. A przecież pomoc ta była jak najsilniej związana z nauczaniem języka polskiego, napisanie bowiem wypracowania w języku polskim na wybrany przez siebie temat było między innymi warunkiem otrzymania zasiłku finansowego. Podobnie jak B. Osmólska-Piskorska, lecz w szerszym ujęciu w odniesieniu do Pomorza, również J. Szews dał wycinkowy wgląd w działalność w zakresie pomocy kształcącej się młodzieży poprzez stypendium Przebendowskich¹⁰⁹. B. Osmólska-Piskorska powiązała liczne wiadomości dotyczące historii kilku gimnazjów pomorskich oraz ich nauczycieli-Polaków, jak również warunków bytowania i kształcenia się młodzieży polskiej¹¹⁰. W innych pracach B. Osmólska-Piskorska uwypatniła działalność kilku postaci Polaków zasłużonych na niwie rozwoju oświaty i kultury z podkreśleniem narodowego czynnika polskiego, jak: Stanisława Węclewskiego, Stanisława Mańskiego, Józefa Łęgowskiego, Stanisława Kujota¹¹¹, Konstantego Dam-

¹⁰⁵ T. Zniński, *Nauka języka polskiego w szkołach pruskich. Według „Historii polityki narodowościowej...”,* Grudziądz 1914.

¹⁰⁶ J. Karnowski, *Nauka polskiego w gimnazjum chojnickim w czasie zaboru (1815—1920)*, „Dziennik Pomorski”, R. IX, 1929; tenże, *Język polski w gimnazjum brodnickim i tamtejsze Towarzystwo Filomatów od r. 1873 do procesu toruńskiego r. 1901*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 6, 1923, nr 1; tenże, *Filomaci pomorscy*, cz. I, 1840—1901, Toruń 1926, oraz jego drobniejsze prace.

¹⁰⁷ P. Czaplewski, *Collegium Marianum 1836—1936. Na stuletnią rocznicę*, Pelplin 1936, drukowane też na łamach „Mestwina”, „Gryfa” i „Dziennika Pomorskiego”.

¹⁰⁸ A. Liedtke, *Historia Zakładu NMP Anielskiej w Kościerzynie (1861—1936)*, Kościerzyna 1936.

¹⁰⁹ J. Szews, *Stypendium Przebendowskich — fundacja i jej dzieje*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego WSP w Gdyni”, R. I, 1962, nr 1.

¹¹⁰ B. Osmólska-Piskorska, *Pomorskie Towarzystwo Pomocy Naukowej. Pół wieku istnienia i działalności (1848—1898)*, Toruń 1948.

¹¹¹ B. Osmólska-Piskorska, *Nauka polska na Pomorzu Gdańskim w XIX w.*, „Szkice z Dziejów Pomorza”, t. 3: *Pomorze na progu dziejów najnowszych*, pod red. T. Cieślaka, Warszawa 1961.

rotha, Franciszka Schroedera czy wreszcie Wojciecha Łożyńskiego¹¹². Postać Damrotha, dyrektora Seminarium Nauczycielskiego w Kościerzynie, scharakteryzował również J. Reiter w z. 3 „Kwartalnika Opolskiego” w 1957 r., a o F. Schroederze, profesorze gimnazjum chełmińskiego, pisała już w 1917 r. A. z Bardzkich Karwatowa¹¹³, postaci natomiast J. Łęgowskiego poświęcił szereg uwag o charakterze biograficznym A. Mańkowski¹¹⁴.

Postaciami polskich działaczy pracujących na niwie rozwoju języka polskiego na Pomorzu zajęło się kilku autorów. I tak Krzysztofem Celestynem Mrongowiuszem zajęli się tacy historycy polscy, jak A. Wojtkowski, W. Bieńkowski. Inni pokazani zostali przez J. Szewsa w cennej jego *Bibliografii historii oświaty i wychowania na Pomorzu Gdańskim*¹¹⁵. Autor tej pracy dorzucił do skarbnicy wiedzy na temat rozwoju polskości o zaborze pruskim swe wnikliwe dociekania dotyczące walki o oświatę polską w okresie kulturkampfu oraz nauczania języka polskiego w szkołach gdańskich w XIX w.¹¹⁶ w gimnazjum wejherowskim¹¹⁷ oraz progimnazjum lubawskim¹¹⁸, a następnie w pracy doktorskiej poszerzył zakres tego problemu na całe szkolnictwo średnie Pomorza Gdańskiego. Przedstawiając stopniowe ograniczenie nauki języka polskiego w szkolnictwie pruskim w końcowych latach XIX w. J. Szews wiązał je z rozwojem organizacji filomackiej, a później Towarzystwem Tomasza Zana (TTZ), o którym pisał Antoni Karbowski, że było „szkołą polską w pruskim gimnazjum”. Z tych szeregów bowiem wyszli najlepsi synowie Pomorza, bojownicy o przyłączenie tej ziemi do Polski. Likwidacja języka polskiego w gimnazjum zbiegała się z likwidacją resztek języka polskiego w szkolnictwie ludowym i z pierwszym strajkiem szkolnym we Wrześni w 1901 r., a następnie ze strajkiem między innymi na Pomorzu w ro-

¹¹² B. Osmólska-Piskorska, *Wojciech Łożyński (Fragmenty biograficzne 1808—1884)*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 14, 1950.

¹¹³ A. z Bardzkich Karwatowa, *Sp. Franciszek Schröder, profesor gimnazjum chełmińskiego, długoletni członek Izby Poselskiej i obywatel ziemski...*, Poznań 1917.

¹¹⁴ A. Mańkowski, *Sp. prof. dr Józef Łęgowski*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 8, 1930, nr 8, s. 262—264.

¹¹⁵ J. Szews, *Bibliografia historii oświaty i wychowania na Pomorzu Gdańskim. Publikacje z lat 1945—1963*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. VII, 1964, nr 2.

¹¹⁶ J. Szews, *Nauczanie języka polskiego w szkołach gdańskich w XIX wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. VII, 1964, nr 2.

¹¹⁷ J. Szews, *Nauczanie języka polskiego w gimnazjum wejherowskim w latach 1857—1901*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego WSP w Gdańsku”, 1962, z. 2.

¹¹⁸ J. Szews, *Sprawa polska w progimnazjum lubawskim (1873—1920)*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. IX, 1966, z. 1.

ku 1906/1907, których przebieg został również uwidoczniiony przez historyków polskich¹¹⁹. Liczne komentarze na temat tego ostatniego strajku są jak gdyby odpowiedzią na rozprawę R. Kortha *Die preussische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks*, w której autor niemiecki starał się zmniejszyć jego rozmiary oraz nadać mu rolę peryferyjną, mało znaczącą, a nawet pominął zupełnie dane liczbowe, chociażby przybliżone, dotyczące strajku szkolnego na Pomorzu Gdańskim, mimo że dla tych ziem nakreślił tło społeczno-polityczne już we wstępnym rozdziale¹²⁰. Że wspomniane opracowanie niemieckie ujęte zostało niepełnie, jednostronnie, a w wielu miejscach zabarwione szowinizmem, świadczą recenzje tej pracy w ujęciu A. Galosa, L. Gomolca, W. Jakóbczyka i K. Kubika¹²¹. W tonie polemicznym z czasopismem Hakaty „Die Ostmark” utrzymany został szkic K. Kubika na temat narodowości i języka ludności polskiej Pomorza Gdańskiego w latach 1896—1907¹²². „Die Ostmark” podejmowała na swych łamach szereg inicjatyw mających na celu obronę feudalno-burżuazyjnego państwa pruskiego i pruskich klas posiadających, a atak tego czasopisma na język polski był równocześnie zamachem na młodzież polską, tym samym i na całą narodowość polską. Ukazanie kontrakcji narodu polskiego znajdującego się pod zaborem pruskim związane, zostało ściśle z formą i treścią walki prowadzonej przez organ Hakaty. Niestety, nie posiadamy dla Pomorza Gdańskiego opracowanych źródeł, które pozwoliłyby odtworzyć w pełni problem szkolnic-

¹¹⁹ A. Bukowski, *Strajk szkolny na Pomorzu Gdańskim w latach 1906—1907*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 3, 1957, z. 1; K. Trzebiatowski, *Strajki szkolne na Pomorzu w początkach XX w.*, [w:] *Materiały z dziejów szkolnictwa ziemi gdańskiej*, Gdańsk 1968, s. 5—45; D. Steyer, *Zjazd byłych uczestników strajków szkolnych na Pomorzu w latach 1906—1907*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 4, 1958, z. 2; K. Wajda, *Lata 1905—1907 na Pomorzu Gdańskim*, „Szkice z Dziejów Pomorza, t. 3: Pomorze na progu dziejów najnowszych”, Warszawa 1961; K. Wajda, *Strajk szkolny z lat 1906—1907 na wsi wielkopolskiej i pomorskiej*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 3, 1957, z. 1; W. Look, *Strajk szkolny w Czersku 1906—1907*, „Zeszyty Chojnickie”, 1965, nr 2, s. 30—53; T. Buczyński, *Strajk szkolny 1906—1907 na terenie byłego powiatu lubawskiego*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. X, 1967, z. 15, s. 303—313.

¹²⁰ R. Korth, *Die preussische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks. Ein Beitrag zur preussischen Polenpolitik der Ära Bülow*, Würzburg 1963.

¹²¹ A. Galos — „Słaski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 1965, nr 1, s. 111—114; L. Gomolec — „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 9, 1966, s. 154—156; W. Jakóbczyk — „Kwartalnik Historyczny”, 1965, nr 1, s. 227—230; K. Kubik — „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VIII, 1965, nr 13, s. 241—243.

¹²² K. Kubik, *Problem narodowości i języka ludności polskiej Pomorza Gdańskiego w latach 1894—1907, na łamach czasopisma „Die Ostmark”*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. XI, 1968, z. 2.

stwa na Pomorzu oraz walki o język polski na tym terenie. *Wybór źródeł*, opracowany przez A. Bukowskiego, zawarty w rozdziale V — *Szkolnictwo, oświata i nauka*, jest właściwie zaawizowaniem problemu¹²³.

Prócz głównego problemu, jaki stanowiła dla Polaków w XIX w. walka o język polski jako droga do przeciwstawienia się akcji eksterminacyjnej narodu polskiego, historiografia polska ma do odnotowania kilka pozycji z zakresu stanu i poziomu szkolnictwa w prowincji pruskiej. Genezą ordynacji szkolnej z roku 1845 zajął się T. Grygier¹²⁴, charakterystykę natomiast szkolnictwa w departamencie bydgoskim w okresie Księstwa Warszawskiego, do którego należały również dwa powiaty, tj. chełmiński i toruński, dał B. Pleśniarski¹²⁵.

Prócz wspomnianych ujęć o charakterze ogólnym do ważkich postulatów badawczych włączono ujęcie monograficzne szkół średnich, które to ośrodki oświatowe, mimo akcji germanizacyjnej władz pruskich, spełniały pewną rolę w wychowaniu młodego Polaka. Wspomnieć chociażby dzieje gimnazjum chełmińskiego w okresie zaboru 1837—1920 w ujęciu P. Chmieleckiego¹²⁶, fragmenty z działalności gimnazjum chojnickiego, na przykładzie roku 1830 i lat 1848—1949 pióra W. Looka, zamieszczone na kartkach „Biuletynu Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego”¹²⁷, czy wreszcie krótkie ujęcie początków Seminarium Chełmińskiego skreślone przez A. Liedtke¹²⁸ i Seminarium Nauczycielskiego w Lubawie¹²⁹. Jednym z ośrodków oświatowych, który również znalazł się w polu widzenia badaczy pomorskich, było stulecie działalności Seminarium Duchownego w Pelplinie w ujęciu F. Pelplińskiego¹³⁰.

Problemem polskiej działalności oświatowo-kulturalnej na przełomie XIX i XX w. zajął się również K. Trzebiatowski. W oparciu o źródła miejscowe, a szczególnie o archiwalia Deutsche Zentral Archiv w Merseburgu, wydał kilka szkiców, a między innymi artykuł pt. *Prasa i orga-*

¹²³ A. Bukowski, *Pomorze Gdańskie 1807—1850. Wybór źródeł*, rozdział V: „Szkolnictwo, oświata i nauka”, Wrocław 1958, s. 216—253.

¹²⁴ „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1966, nr 3, s. 358—365.

¹²⁵ Toruń 1965.

¹²⁶ Bydgoszcz 1970.

¹²⁷ W. Look, *Z chlubnych kart gimnazjum chojnickiego (lata 1848—1849)*, „Biuletyn Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego”, R. III, 1966, nr 6, s. 29—32; tenże, *Z chlubnych kart gimnazjum chojnickiego*, „Biuletyn Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego”, R. III, 1966, nr 4, s. 22—26.

¹²⁸ A. Liedtke, *Początkowe dzieje Seminarium Chełmińskiego*, „Nasza Przyszłość”, t. II, 1960, s. 101—129.

¹²⁹ *Pamiętnik Zjazdu Absolwentów byłego Seminarium Nauczycielskiego w Lubawie. 1920—1934—1964*, [Lubawa] 1964, s. 53.

¹³⁰ F. Pelpliński (Franciszek Matney), *Sto lat Seminarium Duchownego w Pelplinie*, „Orędownik Diecezji Chełmińskiej”, R. IV, 1947.

nizacje polskie w regencji gdańskiej na przełomie XIX i XX w. w świetle pruskich materiałów archiwalnych, opublikowany w „Roczniku Gdańskim” w 1968 r. Wreszcie z okresu I Rzeczypospolitej wspomnieć należy o tzw. Atenach Wałęckich, których zarys historii do końca XVIII wieku, a więc w okresie przynależności Wałcza do Prus Królewskich dał Z. Boras¹³¹.

V

Dzieje oświaty i szkolnictwa na Pomorzu Gdańskim w okresie międzywojennym ukazują kilka drobnych szkiców poświęconych trzem różnym regionom. Terytorialnie bowiem ziemie te wchodziły w skład trzech różnych organizmów politycznych: Polski, Niemiec i Wolnego Miasta Gdańska. Jedna część Pomorza stanowiła integralną część państwa polskiego, druga, tzw. Powiśle, należała do Niemiec i wreszcie trzecia część, z Gdańskiem na czele, stanowiła twór zwany Wolnym Miastem Gdańskim. Najwięcej materiałów faktograficznych ukazanych zostało w powiązaniu z Wolnym Miastem Gdańskim, a skupionych wokół zagadnienia polskiego szkolnictwa prywatnego. Szkoły Polskie w Gdańsku w okresie międzywojennym to jeden z najbardziej przekonujących argumentów świadczących o silnym przywiązaniu Polaków do tradycji i kultury narodowej. Walka społeczeństwa polskiego o oświatę i kulturę polską to jeden z elementów bohaterskiej karty Polonii gdańskiej. Działalność ta znalazła swój wyraz między innymi u M. Pelczara w jego monografii Gdańska widzianego oczyma Polaków oraz u dwóch autorów ostatniego opracowania monograficznego Gdańska, E. Cieślaka i C. Biernata¹³². Podstawy prawne polskiego szkolnictwa prywatnego na tle traktatu wersalskiego i umowy polsko-gdańskiej w formie skrótowej nakreślił H. Polak¹³³. Prócz wspomnianych należy odnotować dwa szkice, K. Trzebiatowskiego i K. Kubika, poświęcone historii szkolnictwa polskiego w Gdańsku, a obejmujące przedszkola, szkoły senackie, prywatne szkoły powszechne Macierzy Szkolnej, gimnazjum, szkołę średnią i handlową¹³⁴.

¹³¹ Z. Boras, *Ateny Wałęckie. Zarys historii gimnazjum wałęckiego do końca XVIII wieku*, „Szczećin”, 1958, z. 9, s. 69—82.

¹³² M. Pelczar, *Polski Gdańsk*, Gdańsk 1947; E. Cieślak, C. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1970.

¹³³ H. Polak, *Podstawy prawne szkolnictwa polskiego w Wolnym Mieście Gdańsku 1919—1939*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, R. VII, 1964, nr 2.

¹³⁴ K. Trzebiatowski, *Szkolnictwo i oświata polska w Wolnym Mieście Gdańsku (1918—1939)*, „Przegląd Zachodni”, R. XII, 1956, nr 3/4; K. Kubik, *Walka o szkołę polską w Wolnym Mieście Gdańsku*, [w:] *Pomorze Gdańskie*, t. 1, Gdańsk 1965.

Więcej natomiast szkiców historycznych dotyczy gdańskiego Gimnazjum Polskiego. Wspomnieć chociażby jednodniówkę z okazji 35-lecia założenia tej szkoły, w której zabrali głos byli jej pracownicy: M. Dragan, M. Koprowska, M. Urbanek, B. Janik i R. Wieloch¹³⁵. Tej szkole poświęcił swoje wspomnienia na łamach „Gdańskich Zeszytów Humanistycznych” również były jego profesor, Z. Rynduch¹³⁶. Prócz wspomnianych istnieje wiele innych pozycji, rozsianych po różnych czasopismach, a nawet w odrębnych wydawnictwach, a związanych ze szkolnictwem i działalnością kulturalną na terenie miasta oraz wiejskim Wolnym Miasta Gdańska. Tu można chociażby wymienić takich autorów, jak: S. K. Szwentner, H. Trocka, I. Wieniewski, H. Polak, J. Szews, M. Zawadzki i A. Makurath.

W polu widzenia historyków, jeśli chodzi o rozwój oświaty i szkolnictwa w Wolnym Mieście Gdańsku, znalazło się także kilka postaci znanych z pracy oświatowej, którzy przeszli do historii jako zasłużeni działacze narodowi, jak ci, którzy poprzez pola bitew, konspirację, walkę w parlamencie, poprzez działalność w różnych organizacjach polskich, politycznych, społeczno-ekonomicznych, kulturalnych, oświatowych i naukowych torowali sobie drogę do historii narodu polskiego. Wśród nich należałoby wspomnieć pracę ukazującą sylwetkę dra Władysława Pniewskiego pióra K. Kubika, który za swoją działalność naukowo-oświatową i kulturalną jako profesor Gimnazjum Polskiego i Szkoły Handlowej w pierwszych miesiącach okupacji hitlerowskiej zginął w obozie śmierci w Sztutthofie wraz z innymi działaczami Gdańska i Pomorza¹³⁷. Kilkadziesiąt szkiców omawiających życiorysy zasłużonych działaczy gdańskich znalazło się w *Polskim słowniku biograficznym*, na łamach „Liter”, „Życia Śpiewaczego”, „Bandery”, „Kaszëbë” i innych czasopism. Są to prace pióra T. Biernackiego, M. Pelczara, E. Milewskiego, M. Dragana, T. Bolduana, G. Hamady, C. Kuczyńskiego, M. Moczydłowskiej, L. Roppla, Z. Rynducha, J. Zbrzycy, H. Polaka i in. W pozólkłych już dokumentach archiwalnych można spotkać materiały, które ukazują różne formy działalności ludzi związanych z Pomorzem czy morzem. I tak na przykład ruch śpiewaczy na Pomorzu Gdańskim opisał na tej podstawie G. Hamada¹³⁸, a z zakresu oświaty i kultury polskiej w Wolnym Mieście Gdań-

¹³⁵ W 35-lecie założenia Gimnazjum Polskiego Macierzy Szkolnej w Gdańsku, Gdańsk 1957.

¹³⁶ Z. Rynduch, *Gimnazjum Polskie w Gdańsku*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. I, 1958, z. 1.

¹³⁷ K. Kubik, *Karta z dziejów nauki i oświaty Polonii Gdańskiej*, Władysław Pniewski (1893—1940), „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. IX, 1966, nr 14.

¹³⁸ *Polski Ruch Śpiewaczy na Pomorzu Gdańskim*, „Życie Śpiewacze”, R. XIX, 1966, nr 3, 4, 5, 7—8, 9, 11, 12; R. XX, 1967, nr 1.

sku podał nowe ujęcie K. Kubik¹³⁹. Inne badania naukowe (W. Kmicie-Mieleczyński, L. Mokrzecki) skupione zostały wokół polskiej kultury muzycznej oraz ośrodka, jakim było Polskie Konserwatorium Muzyczne w Gdańsku¹⁴⁰. Zainteresowania młodszych badaczy tego okresu wiązały się z pracą nauczycielek w służbie narodowej (I. Stankiewicz), młodzieżą studiującą w Gdańsku (H. Polak, Z. Gąssowski i R. Stanowski), szkoleniem wojskowym (C. Ciesielski).

W opracowaniach tych nie pominięto i ziem wchodzących w skład państwa niemieckiego — Powiśla. Z dużą dozą emocji i zainteresowania osobistego jako dawnego dyrektora skreślił dzieje Gimnazjum Polskiego w Kwidzynie, jedynej polskiej szkoły średniej w Prusach Wschodnich, W. Gębik zarówno w pracy zwartej *Burzom dziejów nie dali się zgnieść*, w szkicu na temat *Pieśni Kwidzyniaków*, jak i *Polskie Gimnazjum w Kwidzynie* oraz w opowieści o młodzieży walczącej *Kwidzyniaczy*. Problemowi Polskiego Gimnazjum w Kwidzynie poświęcili swoje wypowiedzi również Z. Lietz w artykule na temat *20-lecia Polskiego Gimnazjum w Kwidzynie* oraz A. Wysocki w *Dziejach pomnika polskości na Warmii*, w którym omówił również 30-lecie tej polskiej placówki w Kwidzynie, czy wreszcie A. Borowik w artykule *Stanica Rodła w Prusach Wschodnich*. Spraw polskich na Powiślu dotyczy również artykuł K. Czerwińskiego *Z walk o polsność Pomorza*, zamieszczony na łamach „Jantara” w 1947 r.¹⁴¹, jak również szkice C. Kuczyńskiego, A. Lemańskiego i R. Machwińskiego. Ujęciem koncentrującym różną problematykę oświatowo-kulturalną odznaczają się artykuły K. Trzebiatowskiego. Jeden z nich omawia działalność organizacji polskich na Powiślu w dziedzinie oświaty i wychowania w latach 1919—1928 („Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 1964, nr 2) inny porusza to samo zagadnienie w latach 1928—1932 (to samo czasopismo, 1968, nr 2), jeszcze inny opisuje walki Polaków o język i kulturę narodową w latach hitlerowskich 1933—1939 („Rocznik Gdański”, 1967, t. 26).

Tenże autor zajął się również problemem oświaty polskiej na terenie województwa pomorskiego w okresie międzywojennym (1918—1939)¹⁴².

¹³⁹ K. Kubik, *Słowo i pieśń w walce o polsność Pomorza Gdańskiego na przełomie XIX i XX wieku*, Gdańsk 1960.

¹⁴⁰ K. Kmicie-Mieleczyński, *Polska kultura muzyczna w Gdańsku w latach (1920—1939)*, „Pomorze Gdańskie”, 1965, nr 2; L. Mokrzecki, *Polskie Konserwatorium Muzyczne w Gdańsku (1929—1939)*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VIII, 1965, nr 13.

¹⁴¹ Gdynia 1947.

¹⁴² K. Trzebiatowski, *Problem unarodowienia i unifikacji szkolnictwa powszechnego w województwie pomorskim w latach 1919—1923*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VIII, 1965, nr 13; tenże, *Zasadnicze tendencje i kierunki w*

Szkolnictwem w poszczególnych powiatach Pomorza Gdańskiego, jak na przykład w powiecie kościerskim, zajął się K. Marchewicz, a w wejherowskim — Z. Kiedrowski.

Osobny problem stanowią dzieje tajnego nauczania na terenie Pomorza Gdańskiego w czasie okupacji. Zagadnienie tajnego nauczania w rodzinie, w zespołach i indywidualne, działalność pomorskich nauczycieli w obozach koncentracyjnych i więzieniach gestapowskich — oto szeroki wachlarz zagadnień oświatowych związanych z regionem Pomorza Gdańskiego. Próbę ujęcia charakterystyki ruchu oporu na Pomorzu Gdańskim z uwzględnieniem w nim podziemnego ruchu młodzieżowego dał L. Lubecki¹⁴³ oraz M. Podlaszewski¹⁴⁴, sam problem tajnego nauczania nie został jednak dotychczas ujęty w sposób właściwy.

VI

Nieco lepiej przedstawia się nasza znajomość historii szkolnictwa w województwie gdańskim w Polsce Ludowej. Zaznaczyć należy, że badania te w okresie pierwszych lat po wyzwoleniu natrafiają na duże trudności ze względu na brak odpowiednich źródeł archiwalnych. A przecież powołanie do życia już w pierwszym roku Polski Ludowej gęstej sieci szkół wszelkich stopni, od podstawowych do zawodowych włącznie, było niewątpliwie jednym z naszych największych osiągnięć na drodze do integracji tych ziem z Macierzą. Niestety, osiągnięcia te nie zostały dotychczas odtworzone przez naszą naukę. Zbadanie na przykład szkolnictwa rolniczego w woj. gdańskim, ze względu na niszczenie dokumentów archiwalnych jest prawie że niemożliwe, a istnienie 94 ośrodków przysposobienia rolniczego w województwie już w 1945 r. można częściowo odtworzyć zaledwie z dokumentacji UNRA.

Próbie syntetycznego ujęcia szkolnictwa województwa gdańskiego w okresie 19 lat Polski Ludowej dał K. Kubik¹⁴⁵. Z okazji 20-lecia PRL dziejami najnowszymi szkolnictwa woj. gdańskiego zajął się F. Trynka,

rozwoju szkolnictwa powszechnego w woj. pomorskim w okresie międzywojennym (1918—1939), „Rocznik Gdański”, 1970.

¹⁴³ L. Lubecki, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939—1945*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. IV, 1961, nr 1—2.

¹⁴⁴ M. Podlaszewski, *Szkolnictwo powszechne na Pomorzu Gdańskim podczas okupacji hitlerowskiej*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. IX, 1966, nr 14; tenże, *Z badań szkolnictwa średniego na Pomorzu Gdańskim w latach okupacji hitlerowskiej*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. X, 1967, nr 15.

¹⁴⁵ K. Kubik, *Szkolnictwo województwa gdańskiego w okresie Polski Ludowej (1945—1963)*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VII, 1964, nr 12; tenże, *Szkolnictwo nie podległe gdańskiemu KOS*, [w:] *Województwo gdańskie w XX-lecie Polski Ludowej*, Gdańsk 1965.

dając obraz szkolnictwa ogólnokształcącego z położeniem nacisku na pierwsze dni formowania się tegoż szkolnictwa¹⁴⁶. Szkolnictwem zawodowym zajął się natomiast Z. Sikora, który kreśląc obraz 20-lecia, wskazał na dynamiczny rozwój tego typu szkoły w powiązaniu z szybkim procesem industrializacji kraju¹⁴⁷. Charakteryzując osiągnięcia oraz braki szkolnictwa zawodowego w okresie 20-lecia Polski Ludowej S. Sikora ograniczył się do tzw. szkolnictwa produkcyjnego, pomijając szkolnictwo wychowania fizycznego, medyczne, artystyczne, pedagogiczne itd. Ten sam problem szkolnictwa zawodowego w woj. gdańskim przewija się tylko w formie skróconej, jeszcze w drugiej publikacji tego autora, gdzie dokonany został mariaż dwóch elementów: historycznego z ekonomiczno-społecznymi aspektami kształcenia zawodowego. Temat dotyczy dokładnie problemów kształcenia kadr wykwalifikowanych.

Próbie monograficznego ujęcia szkolnictwa ogólnokształcącego w latach 1945—1968 w woj. gdańskim, doprowadzoną do ostatniej reformy tegoż szkolnictwa, tj. do 1968 r., dał nam E. Jarecki¹⁴⁸. Podobne ujęcie szkolnictwa w okresie Polski Ludowej obejmujące wszystkie typy szkół — od podstawowej do średniej zawodowej — w odniesieniu do Elbląga dali L. Panas i B. Tarnacki¹⁴⁹. Ubogie natomiast są ujęcia monograficzne poszczególnych typów szkół. Nieco lepiej przedstawiają się opracowania w dziedzinie szkolnictwa morskiego. Są to prace: A. Potyrały *Państwowe Liceum Budownictwa Okrętowego w Gdańsku*, A. Ichy *Szkoła specjalistów morskich w latach 1945—1948*, K. Kubika na temat szkolnictwa rybołówstwa morskiego w Polsce. Ten autor zajął się również *Zasadniczą Szkołą Zawodową Zamechu w Elblągu*.

O wiele więcej zainteresowania okazują autorzy opracowań szkolnictwa wyższego na Wybrzeżu Gdańskim. Opracowania monograficzne tych szkół wyrastały na tle rocznic związanych z wykształceniem się woj. gdańskiego jako części składowej Polski Ludowej, a więc 10-, 15-, 20- i 25-lecia. Wspomnieć należy również o drobnych przyczynkach historycznych, a niekiedy i wspomnieniach osobistych, zamieszczanych na łamach czasopism naukowych (Z. Ciesielski, H. Polak, J. Staliński — *Politechnika Gdańska*; R. Barański, M. Jarosz, J. Karpiński, S. S. Michalak,

¹⁴⁶ F. Trynka, *Szkolnictwo województwa gdańskiego*, [w:] *Województwo gdańskie...*; tenże, *Średnie szkolnictwo ogólnokształcące województwa gdańskiego w okresie Polski Ludowej (1945—1964)*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne”, R. VII, 1964, nr 12.

¹⁴⁷ Z. Sikora, *Szkolnictwo zawodowe w województwie gdańskim w latach 1945—1965*, Gdańsk 1966.

¹⁴⁸ E. Jarecki, *Licea ogólnokształcące w województwie gdańskim przed reformą szkolną*, Gdańsk 1968.

¹⁴⁹ L. Panas, B. Tarnacki, *Rozwój szkolnictwa w Elblągu w latach 1945—1961*, „Rocznik Elbląski”, t. 3, 1965.

S. Różycki, S. Sterkowicz, L. Wasilewski — Akademia Medyczna; A. Bukowski — Wyższa Szkoła Pedagogiczna; W. Kowalenko, B. Kasprowicz — Wyższa Szkoła Ekonomiczna; W. Białek, T. Struniewski, B. Hydzik — Wyższa Szkoła Marynarki Wojennej). Jedną z największych uczelni Wybrzeża, Politechnika Gdańska, zdołała opublikować dwie cenne pozycje monograficzne. Jedną z nich ukazała się z okazji 20-lecia w 1965 r. Jej zawartość stanowiły: wstęp rektora oraz streszczenia 386 referatów wygłoszonych na obradach w sekcjach i podsekcjach w czasie jubileuszowej sesji, odbytej w czerwcu tego roku¹⁵⁰. Na podkreślenie zasługuje to, iż monografia ta ukazuje strukturę i osiągnięcia tej uczelni. Drugą z nich, opublikowaną w 25 rocznicę powstania PRL, zawiera szkic historyczny Politechniki Gdańskiej pióra F. Otto, ukazuje działalność 9 wydziałów, Biblioteki Głównej, pracę młodzieży tej uczelni w okresie 25-lecia oraz życiorysy zmarłych profesorów¹⁵¹. Opracowania te wsparte zostały monografią Katedry i Zakładu Budownictwa Żelbetowego, napisaną z okazji jubileuszu 30-lecia pracy naukowej prof. dra Bronisława Bukowskiego oraz zestawieniem bibliograficznym pracowników naukowych Politechniki w układzie B. Mielcarzewicz.

Obraz 20-lecia swego istnienia uzyskała również według projektu profesora dra W. Bincera — Akademia Medyczna¹⁵². Wartość tej książki podnosi zamieszczona w niej bibliografia publikacji pracowników naukowych tej uczelni, która została opracowana przez A. Bocheńskiego i H. Ratajową, a która obejmuje 4770 pozycji.

Oryginalnym ujęciem odznacza się także opracowanie z okazji 20-lecia Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych, zawierające reprodukcje prac profesorów i absolwentów, historię uczelni oraz pracę katedr i pracowni specjalistycznych¹⁵³. Do tego typu opracowań naukowych zaliczyć należy skromne ujęcie historii, w okresie pierwszych dziesięciu lat istnienia, Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Sopocie¹⁵⁴.

Ujęcie dziejów szkolnictwa wyższego można uzupełnić jeszcze szkicami niektórych kierunków naukowych związanych z Wyższą Szkołą Pedagogiczną, jak 20-lecie kierunku Chemii w opracowaniu G. Kupryszewskiego, Z. Matysikowej i J. Sokołowskiego oraz kierunku geografii w opracowaniu K. Łomniewskiego.

Ogólnie należy stwierdzić, że prawie wszystkie wspomniane wydawnictwa mają charakter kronikarski.

¹⁵⁰ *Politechnika Gdańska. Sesja Naukowa 1965*, Gdańsk 1965.

¹⁵¹ *Politechnika Gdańska 1945—1970*, Gdańsk 1970.

¹⁵² *XX-lecie Akademii Medycznej w Gdańsku 1945—1965*.

¹⁵³ *Państwowa Wyższa Szkoła Sztuk Plastycznych w Gdańsku 1945—1965*, praca zbiorowa, Gdańsk 1965.

¹⁵⁴ *Dziesięciolecie Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej w Sopocie*, Sopot 1957.

VII

Nielatwo było w jednym, i to w ograniczonej objętości, artykule wy-czerpać w pełni obszerną i złożoną problematykę stanu badań nad dziejami szkolnictwa woj. gdańskiego w okresie 25-lecia Polski Ludowej. Stan ten należy uzupełnić chociażby pokrótce wskazaniem najważniejszych luk, a tym samym perspektyw dalszych badań celem uzyskania możliwie pełniejszego obrazu tych badań naukowych w omawianym przez nas zakresie.

Biorąc pod uwagę okres I Rzeczypospolitej należy sięgnąć do ośrodka oświatowego i naukowego, jakim było Gimnazjum Akademickie. Szkoła ta, mimo licznych przyczynków historycznych ukazanych przez historyków niemieckich i polskich, zwłaszcza w ostatnich latach Polski Ludowej, nie otrzymała pełnej swej monografii. Problem to nielatwy, jeżeli weźmie się pod uwagę poważny rozwój naukowy Gdańska w tym czasie oraz powiązanie szkoły z życiem ekonomicznym i politycznym. Gimnazjum gdańskie w dalszym ciągu czeka na swego monografistę. Z gimnazjum wiąże się rozwój różnych dyscyplin naukowych w XVI—XVIII w. Część z tych dyscyplin została pokazana w dość skrótowych ujęciach, część raczej tylko zaawizowana, a niektóre z nich nie są zupełnie dotychczas widziane przez historyków nauki. Wspomnieć chociażby nawigację, orientalistykę, hebraistykę, inżynierię. Na pełną biografię czekają ludzie nauki dawnego Gdańska, jak Jan Heweliusz, Piotr Krüger, Michał Krzysztof Hanow, Daniel Gralath senior i junior, Gotfryd Lengnich, Reinhold Curricke, Andrzej Charitius, Paweł Świetlicki, Filip Klüver, Jakub Teodor Klein, Jan Filip Breyn, Natan Mateusz Wolf i inni. Brak jest właściwego opracowania Oświecenia na Pomorzu, dotychczasowa praca J. Lechnickiej nie oddaje bowiem pełnej rzeczywistości. Przedwczesna próba uogólnienia dziejów Oświecenia pomorskiego, bez głębszego wglądu w pracę towarzystw naukowych czy postaci indywidualnych, jak H. Kühna, D. Gralatha, G. Lengnicha, P. Świetlickiego i innych, oraz powiązań naukowych z osobą Ch. Wolffa, nie mogła dać pełnego obrazu tego kierunku ani kulturowego, ani naukowego, ani społecznego.

Z okresu zaborów istnieje szereg problemów koncentrujących się wokół podstawowego zagadnienia, tj. walki o oświatę polską na Pomorzu Gdańskim. Zbadanie tego zagadnienia poprzez wszystkie typy szkolnictwa staje się w dalszym ciągu nakazem chwili, Ukazanie w szkolnictwie elementarnym poszczególnych stadiów germanizacji, związanej z likwidacją języka polskiego, przebiegu wieców szkolnych oraz strajków szkolnych, przeniesienie nauki języka polskiego ze szkoły do domu, rola prasy, organizacji kulturalno-oświatowych, społecznych i ekonomicznych — oto gama różnorodnych problemów czekających na wydobyć z archi-

waliów. Podobna sprawa występuje na szczeblu szkolnictwa średniego ogólnokształcącego i zawodowego. Na pierwszy plan wysuwa się brak opracowań na temat szkolnictwa zawodowego na Pomorzu Gdańskim w XIX w., a wiemy, że było ono bogate. W szkołach tych uczyła się młodzież polska, która po zdobyciu zawodu pracowała na tym terenie. W nich również pracowali Polacy, zwłaszcza nauczyciele zawodu. Z tym typem szkół wiązała się sprawa likwidacji języka polskiego, samokształcenia młodzieży, represji wobec tej młodzieży oraz pomoc stypendialna społeczeństwa polskiego. W archiwum merseburskim zachowały się szczegółowe raporty pruskiej policji wykazujące listy terenowych oddziałów Towarzystwa Pomocy Naukowej, pokrywających się z parafiami, wysokość składek pieniężnych oraz sprawozdania z tajnych posiedzeń wspomnianych władz regionalnych. Z tym zagadnieniem wiąże się też organicznie problem walki z kulturą polską, zwłaszcza w drugiej połowie XIX w., z uwzględnieniem literatury, teatru, cenzury itp., oraz represji władz pruskich. Obszerny materiał do opracowania zawarty jest w *Verzeichnis der verbotenen polnischen Schriften 1854—1918*, w sprawozdaniach stenograficznych z posiedzeń sejmiku pruskiego, parlamentu niemieckiego oraz w prasie polskiej, a zwłaszcza w „Gazecie Toruńskiej”, „Gazecie Gdańskiej”, „Gazecie Grudziądzkiej” i „Pielgrzymie”. W archiwach znaleźć można cały szereg nazwisk polskich nauczycieli pracujących na Pomorzu Gdańskim w okresie zaboru, których aktywność naukową, działalność literacką, zwłaszcza nauczycieli języka polskiego w gimnazjach i średnich szkołach zawodowych, należałoby jak najszybciej ukazać. Podobnie wygląda sprawa absolwentów gimnazjów pomorskich w latach 1815—1920. Należałoby przejrzeć te dokumenty i zwrócić uwagę na narodowość, pochodzenie społeczne, sytuację materialną, pomoc stypendialną i obrane kierunki studiów. Opracowania te należy wpiерw wyprzedzić omówieniem szkolnictwa średniego w zaborze pruskim, z uwzględnieniem poszczególnych szkół, wzrostu liczbowego uczniów, kadry nauczycielskiej itp. W zakresie szkolnictwa wyższego czeka na opracowanie również problem działalności polskich organizacji akademickich przy uniwersytetach niemieckich w XIX i na początku XX w. Szczególną uwagę zwraca na siebie Towarzystwo Filomatów Pomorskich oraz związana z nim organizacja harcerstwa pomorskiego.

Duże braki posiada również okres II Rzeczypospolitej. Nie ma dotychczas na przykład pełnej monografii gdańskiego Gimnazjum Polskiego, zasłużonej placówki oświatowo-narodowej w Wolnym Mieście Gdańsku. Podobnie przedstawia się sprawa innych szkół polskich w Gdańsku i na terenach wchodzących w okresie 20-lecia międzywojennego w skład b. Wolnego Miasta Gdańska oraz Polski. Ten sam problem występuje w okresie okupacji w latach 1939—1945.

Wreszcie w okresie najnowszym, w latach Polski Ludowej na pierwszy plan wybija się sprawa szkolnictwa i wychowania morskiego. Jest to szeroki zakres różnorodnej problematyki, obejmujący takie zagadnienia, jak: kształtowanie się środowisk nautycznych, związanych z rozwojem procesów nautologicznych, badanie dziejów organizacji społecznych prowadzących wychowanie morskie lub popularyzację problematyki morskiej, czasopiśmiennictwa itp. Na opracowanie monograficzne czeka rozbudowane na Pomorzu Gdańskim szkolnictwo morskie służące zarówno żegludze, rybołówstwu, jak i przetwórstwu rybnemu, portom oraz produkcji przemysłowej polskich stoczni Gdańska i Gdyni. Do odrębnego tematu urastają na przykład szkoły budownictwa okrętowego i remontu statków wraz z zagadnieniem doskonalenia kadr w tej dziedzinie, posiadające od pierwszych dni Polski Ludowej bogate tradycje. Podobnie wygląda sprawa szkolnictwa morskiego w zakresie żeglugi handlowej, które w 1970 r. obchodziło 50-lecie swego istnienia.

Szczególną troską należałoby otoczyć doskonalenie kadr przemysłu stoczniowego czy portowego, jego ważną rolę, zwłaszcza w początkowych latach Polski Ludowej. Badanie szkolenia, doboru kryteriów dla określenia postulowanego stopnia przekwalifikowania i zapewnienia właściwego rozwoju doksztalcenia, odpowiedniego do typu psychicznego i uzdolnień na tle ubiegłych doświadczeń, stawia przed historią oświaty i szkolnictwa do rozwiązania szereg problemów nowych. Tymczasem analiza porównawcza rozwoju doksztalcenia w 9 rozwiniętych krajach świata w okresie 25-lecia powojennego wykazuje, że doksztalcenie kadr, między innymi w przemyśle morskim, było w tym czasie nieuchronną koniecznością¹⁵⁵. O wielkich sukcesach stoczni polskich czy portów decydowało kształcenie i doksztalcenie pracowników, które to elementy wybijają się w historii szkolnictwa morskiego.

Obecnie, w toku gigantycznych przemian współczesnego świata, stajemy przed wielkimi problemami planowania wychowania i kształcenia w Europie do 2000 r. Czynienie nakładów przeznaczonych na wychowanie, czyli „inwestowanie w mózg ludzki”, ma w dużym stopniu stanowić najważniejszy czynnik rozwoju społeczeństwa¹⁵⁶. Ukazanie faktów dokonanych, wpływających na korektę poglądów na systemy nauczania zarówno pod względem celu, treści programów i metod pedagogicznych, a polegających na kształceniu umysłu według rygorów myślenia analitycznego i racjonalnego, może w dużym stopniu przyczynić się do nowych osiągnięć produkcyjnych.

¹⁵⁵ R. Poignant, M. Lohnstanum, *Le défi américain*, Paris; Denoel 1967, s. 85—88.

¹⁵⁶ *Plan Europe 2000. 1. éducation* Fondation Européenne de la Culture, Amsterdam 1969.

Тымчасам — як пісаў С. Тынц — на полу историографіі школьнай Поморза Гдаўскага „jest do zrobienia dużo [...] bardzo dużo [...] w wielu dziedzinach zrobiono zaledwie pierwszy krok”¹⁵⁷.

Mimo pewnych osiągnięć należy dalej w polu, w które worał się płуг историографіі нямецкай, яшчэ раз прэрзучіць зяміе плугіем навукі польскай, by roztrząsnąć ją krytycznie i przetrawić, zabarwiając myślą polską z uwzględnieniem nowoczesnych metod naukowych.

W zakończeniu należy dodać, że stan i potrzeby badań nad dziejami oświaty i szkolnictwa na Pomorzu Gdańskim zawarte w niniejszym szkicu doprowadzone zostały do roku 1970. Kontynuacja tego zagadnienia po roku 1970 będzie treścią następnego opracowania.

¹⁵⁷ S. Tyn c, *Kilka uwag o historiografii szkolnej Pomorza polskiego*, „Minerwa Polska”, R. I, 1927, nr 3, s. 240—254.

КАЗИМЕЖ КУБИК

ДОСТИГНУТЫЙ УРОВЕНЬ И ПОТРЕБНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИИ ПРОСВЕЩЕНИЯ И СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ГДАЊСКОМ ПОМОРЬЕ

Содержание

История развития системы народного образования и просвещения на Гдаўска-м поморье тесно связаны с условиями жизни народа, общественно-политическими отношениями и вероисповеданием. Портовый и торговый город Гдаўск влиял на образование специфического характера этого района. Историей его системы народного образования до 1918 г., по политическим соображениям, в большинстве случаев занималась немецкая историография. В то время также и польские авторы интересовались гдаўской системой народного образования (Н. Карбовяк, А. Даньш). Интерес польской науки к этому вопросу на Гдаўска-м поморье усилился в период II Речи Посполитой (В. Пневски, Л. Курдыбаха, Т. Грабовски), несмотря на то, что не всегда был доступ к научной библиотеке или архиву, находившихся в Гданске. Ряд немецких исследований этого периода требует новой интерпретации, особенно с общественно-политической точки зрения и с учетом культурной связи гдаўской системы народного образования с просвещением и культурой польского государства, так как эти проблемы в немецкой историографии в подавляющем большинстве случаев обходились, или представлялись неправильно.

С другой стороны, широким тематическим охватом отличаются исследования из области историографии просвещения и воспитания на Гдаўска-м поморье, развернутые польской историографией после II мировой войны в период двадцатипятилетия Польской Народной Республики. Богатая библиография монографических трудов, исследований и статей (Я. Шевс) охватывает историю

системы народного образования и просвещения, в большинстве своем — городской системы народного образования, оказывая особенное предпочтение периодам Возрождения и Просвещения, эпохе разделов Польши, времени между двумя войнами и последнему двадцатипятилетию ПНР (Б. Надольска, К. Кубик, В. Тупальки, С. Сокул, Г. Граевски, К. Коцот, С. Матысик, Л. Паули, Л. Можжеcki, М. Пельчар, Б. Осмульска-Пискорска, Я. Шевс, К. Тшебятowski, И. Домбска, М. Павлак и другие). Несмотря на большое количество исследований отдельных вопросов, представленных польскими историками, осталось еще много вопросов, ожидающих своих исследователей. Монография Академической гимназии в Гданьске, история науки в Гданьске в период I Речи Посполитой, биографии людей старого Гданьска, синтетический охват Просвещения в Гданьске, борьба за просвещение в польском национальном духе на Гданьском поморье, система профессионального обучения в XIX веке — вот самые главные проблемы для исследования. Изучения ждут и такие темы как польские учителя на Гданьском поморье в период разделов Польши. Из новейшего периода, недостает изучения истории развития морских школ.

Перевела К. Клёша

KAZIMIERZ KUBIK

THE POSITION AND NEEDS OF STUDIES ON THE HISTORY OF EDUCATION AND SCHOOLING IN GDAŃSK POMERANIA

Summary

The history of schools and education in Gdańsk Pomerania has been closely linked with living conditions of the population and with socio-political and religious relations. The harbour and merchant city of Gdańsk impressed a specific character upon this region. The history of its schools was up to 1918 — due to political reasons — sketched principally by German historiographers, though some Polish authors (A. Karbowski, A. Danysz) were also engaged in works on Gdańsk schools. The interest of Polish scholars in these problems increased during the Second Republic (W. Pniewski, Ł. Kurdybacha, T. Grabowski), despite the fact that the Gdańsk Scientific Library or Gdańsk Archives were not always accessible to Poles. Several German papers from that period necessitate the taking of a second look at history particularly from the socio-political and cultural point of view and their links with the education and culture of the Polish State. These problems were usually passed by misinterpreted by German historiographers.

However studies concerning historiography of education in Gdańsk Pomerania — developed by Polish historiographers following World War II, during the 25 years of People's Poland — embrace a wide range of subjects. The extensive bibliography of monographs, studies and contribution (J. Szews) includes the history of schooling and education, principally in urban schools, with attention focused on the Renaissance, the Enlightenment, the period of Partitions, the inter-war period 1918—1939, and the 25 years of People's Poland (B. Nadolski, K. Kubik, W. Tupalski,

S. Sokół H. Grajewski, K. Kocot, S. Matysik, L. Pauli, L. Mokrzecki, M. Pelczar, B. Osmólska-Piskorska, J. Szews, K. Trzebiatowski, I. Dąbska, M. Pawlak, etc.).

Acceding numerous contributing works elaborated by Polish historians there are still several problems waiting for monographers. A monograph on the Academic Secondary School in Gdańsk, a history of Gdańsk science during the First Republic, biographies of men of old Gdańsk, a synthesis of the Gdańsk Enlightenment, the struggle for Polish education in Gdańsk Pomerania, XIX c. professional schools — these are the most important problems still to be elaborated. Subjects concerning Polish teachers in Gdańsk Pomerania during the Partitions should also be studied. As regards recent times there is so far no work on the history of the Schools of Navigation.

Translated by Jan Rudzki